

תהליך התהוותו של מפעל היאחזויות הנח"ל

נדב פרנקל

תקציר

בתקופת השלטון הבריטי התגבשה בהנהגת היישוב העברי בארץ ישראל תפיסת ההתיישבות הביטחונית, שלפיה יבטיחו יישובי הקפר את הביטחון בגבולות. אחד הביטויים המרכזיים ביותר של תפיסה זו היה מפעל היאחזויות הנח"ל, שכחלק ממנו הוקמו מקיץ 1951 עשרות נקודות יישוב; אלה אוישו בחיילים ושילבו עשייה ביטחונית וחקלאית. למרות המעורבות העמוקה של חברי הגרעינים, בוגרי תנועות הנוער וארגון עליית הנוער (הנוער החלוצי) בשרשרת מיזמי ההתיישבות בספר לפני הקמת המדינה ואחריה, את שש היאחזויות הנח"ל הראשונות הקימו החיילים הבודדים דווקא: עולי עליית ההמונים ממזרח אירופה ומארצות האסלאם וילידי הארץ שלא חונכו בתנועות הנוער ולא היה להם רקע חלוצי.

למרות מרכזיותן של היאחזויות בתפיסת ההתיישבות הביטחונית ובאתוס הישראלי, ומלבד התייחסות נקודתית בספרות המחקר, טרם נערך מחקר היסטורי מקיף בעניינן. מטרתו במאמר זה היא לעמוד על התהוותו של מפעל היאחזויות, מהקמת הנח"ל בקיץ 1948 עד ההכנות להקמת היאחזויות הראשונות שלוש שנים מאוחר יותר. מאמרי מוסיף על המחקר הקיים בשתי נקודות. ראשית, כמה משלבי התהליך ההיסטורי שהוביל להקמת היאחזויות לא זוהו עד כה; שנית, שלא כנטען במחקר – כי הניסיון של שילוב החיילים הבודדים במפעל היאחזויות הנח"ל נכשל ולא השפיע לטווח ארוך – טענתי היא שרוב מטרת השילוב הושגו. יתרה מכך, אילו לא הוחלטה ההחלטה הלא שגרתית לשלב את החיילים הבודדים, לא היה יוצא מן הכוח אל הפועל מפעל היאחזויות הנח"ל כולו.

מילות מפתח: אליק שומרנוני, התיישבות, לוי אשכול, נח"ל

הקדמה

התיישבות ביטחונית היא צורת הגנה על הגבולות שנועדה להחליף נוכחות של חיילים סדירים ולחסוך במשאבים. בהיסטוריה כולה אפשר למצוא דוגמאות שונות ומגוונות

* מאמר זה הוא חלק מעבודת דוקטור על היאחזויות הנח"ל כהתיישבות ביטחונית הנכתבת בימים אלו במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן בהנחיית ד"ר גד קרויזר.

להתיישבות ביטחונית, במרבית הפעמים – של אימפריות וממלכות גדולות.¹ המטרה הראשית של התיישבות כזו היא להגן על הגבולות, אך היא משמשת להשגת מטרות ביטחוניות ומדיניות אחרות: השתלטות בפועל על שטחים שנויים במחלוקת והבטחת נאמנות באזורים שמרבית האוכלוסייה בהם עוינת את השלטון.² בשנות השלטון הבריטי בארץ ישראל, ובעיקר מראשיתו של המרד הערבי בשנת 1936, גובשה בקרב מוסדות ואישים שונים ביישוב העברי ההכרה כי להתיישבות החקלאית באזורי הספר (frontier) יש ערך ביטחוני ומדיני.³ תפיסה זו המשיכה להתקיים גם לאחר הקמת המדינה מכמה סיבות, ובהן המאבק על שטחי הספר של ישראל.⁴

אחד הביטויים המרכזיים של תפיסה זו היה מפעל היאחזויות הנח"ל. ההיאחזויות אוישו בידי חיילים בשירות חובה ונוהלו כפלוגות צבאיות, ובו בזמן שמרו על צביון חקלאי והתפתחו בהן ענפי משק. 33 היאחזויות הוקמו משנת 1951 עד מלחמת ששת הימים.⁵ לדברי אסנת שירן, ההיאחזויות מייצגות 'את שיאו של תהליך המיליטריזציה של ההתיישבות, ובמילים אחרות – את הדרגה הקיצונית ביותר של ההתיישבות הביטחונית'.⁶ במפתיע, ולמרות המעורבות העמוקה של חברי הגרעינים, בוגרי תנועות הנוער וארגון עליית הנוער (הנוער החלוצי) בשרשרת מיזמי ההתיישבות בספר לפני הקמת המדינה ואחריה, את שש היאחזויות הנח"ל הראשונות הקימו החיילים הבודדים דווקא – עולי עליית ההמונים ממזרח אירופה ומארצות האסלאם וילידי הארץ שלא חונכו בתנועות הנוער ולא היה להם רקע חלוצי.

למרות מרכזיות ההיאחזויות בתפיסה ההתיישבותית-ביטחונית ולמרות חשיבותן באתוס הישראלי, עד כה לא נערך מחקר מקיף בעניינן. עם זאת, הן זכו להתייחסות

1 התיישבות ביטחונית התקיימה גם בממלכות ההלניסטיות, באימפריה הרומית הביזנטית שיצרה את קו הלימס, בממלכה הסינית שהקימה קו יישובים מחוץ לחומה הגדולה ובממלכה הרוסית שכרתה ברית עם שבטי הקוזקים בגבולה הדרומי. ראו סקירה מתומצתת של התופעה בתוך: יורם פריד, 'התגבשותה והתפוגגותה של תפיסת ההתיישבות בצה"ל: 1947-1967', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2014, עמ' 8-12, והפניותיו שם; הנ"ל, 'מהתיישבות ביטחון לביטחון היישובים, תפיסת ההתיישבות של צה"ל', רסלינג, תל אביב 2020, עמ' 37-44.

2 ראו את דוגמת העברת אוכלוסייה עות'מאנית לבלקן כדי לבסס את השליטה האימפריאלית שם. Halil Inalcik, 'Ottoman Methods of Conquest', *Studia Islamica*, 2 (1954), pp. 103-129.

3 זאב דרורי, 'אוטופיה במדים: תרומת צה"ל להתיישבות, לקליטת העלייה ולחינוך בראשית ימי המדינה, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 2000, עמ' 36-38; ארנון גולן, 'קבוצים, התיישבות ואסטרטגיה התיישבותית מראשית ימי התנועה הקיבוצית עד תום מלחמת העצמאות', עלי זית וחרב, יא (2011), עמ' 44-45.

4 אסנת שירן, נקודות עוז: מדיניות ההתיישבות בויקה ליעדים פוליטיים וביטחוניים בטרם מדינה ובראשית, משרד הביטחון, תל אביב 1998, עמ' 250-253. ראו בהקשר זה גם: Baruch Kimmerling, 'Change and Continuity in Zionist Territorial Orientations and Politics', *Comparative Politics*, 14, 2 (1982), pp. 191-210.

5 רשימת היאחזויות הנח"ל, אוקטובר 1978, ארכיון צה"ל (להלן: א"צ), 262/1687/1985.

6 שירן, נקודות עוז, עמ' 214.

נקודתית בספרות פופולרית ובספרות המחקר.⁷ מטרתי במאמר לנתח את התהליכים שהביאו להתהוות רעיון ההיאחזויות ולאכלוסן בידי החיילים הבודדים, ולא בידי חברי גרעיני ההתיישבות.

גבולות הזמן של המאמר הם מהקמת הנח"ל בקיץ 1948 עד הקמת ההיאחזויות הראשונות ב־1951. מאמרי מוסיף על המחקר הקיים בשתי נקודות. ראשית, רבים משלבי התהליך ההיסטורי שהביא להקמת ההיאחזויות לא זוהו עד כה;⁸ שנית, שלא כנטען במחקר – כי ניסיון שילוב החיילים הבודדים במפעל היאחזויות הנח"ל נכשל ולא השפיע לטווח ארוך⁹ – טענתי היא שהושגו רוב מטרות השילוב. יתרה מכך, אילו לא הוחלטה ההחלטה הלא שגרתית לשלב את החיילים הבודדים לא היה יוצא מפעל היאחזויות הנח"ל כולו מן הכוח לפועל.

השלב הראשון: הקמת פיקוד הנח"ל כיציר כלאיים בין המוסדות הממלכתיים לתנועות הקיבוציות

שני תהליכים מרכזיים הביאו להקמת הנח"ל בקיץ 1948. הראשון הוא הידלדלות מאגר כוח האדם של תנועות הנוער החלוציות בזמן מלחמת העצמאות; והשני הוא מאבקו הפוליטי של בן־גוריון במטה הפלמ"ח וניסיונו לייצר מסגרת חלופית לתפקיד של הארגון בהתיישבות.¹⁰

7 יאיר דואר כתב ספר על מפעל ההיאחזויות – יאיר דואר, **לנו המגל הוא חרב**, א, יד טבנקין, רמת אפעל 1992 – אולם הספר משמש מעין מפתח (חשוב מצד עצמו) להיאחזויות ואינו מנסה לעסוק בסוגיות מחקר. התייחסות נקודתית למפעל ההיאחזויות קיימת גם בתוך: עפרה אלעד, 'מן המגל אל החרב: הנח"ל בשנים 1948-1956', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1993, עמ' 120-137; שירן, שם, עמ' 210-214; דרורי, **אוטופיה במדים**, עמ' 83-87; מרדכי בר־און, **כשהצבא החליף מדיו: פרקים בהתפתחות צה"ל בשנים הראשונות לאחר מלחמת העצמאות 1949-1953**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 2017, עמ' 251-254.

8 כך לדוגמה לא נכתב עד כה על ההצעה שהעלה חבר הכנסת שלמה לביא (ראו להלן) שהובילה לשיתוף הפעולה הראשוני בין המחלקה להתיישבות ובין צה"ל. גם ההסדרים הכלכליים בין צה"ל למחלקה להתיישבות, הדיון הנרחב בפיקוד הנח"ל בשאלת ההפניה בכפייה של חיילים להיאחזויות והגדרת המטרות השונות שלהן בעיני כל אחד מהגופים שהשתתפו בהקמתן, טרם נידונו במחקר.

9 עפרה אלעד טוענת: 'ההנחה האופטימית כי הפגשתם של אנשים צעירים חסרי רקע חינוכי ורעיוני מתאים, מנוכרים לחלוטין לאתוס של "ארץ ישראל העובדת" לא התממשה ואף לא היה לה סיכוי להתממש על רקע פערים סוציאליים ותרבותיים נרחבים'. אלעד, **מן המגל אל החרב**, עמ' 137-138. ראו גם: דבורה הכהן, **עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953**, יד יצחק בן־צבי, ירושלים 1994, עמ' 164-166. לעומת זאת, אסנת שירן נוקטת גישה מורכבת יותר: שירן, **נקודות עיון**, עמ' 214.

10 לא נכריע במאמר זה, שאין עיקר עיסוקו בהקמת הנח"ל, איזה תהליך מן השניים היה מהותי יותר. אסנת שירן ושלומית קרן מייחסות חשיבות גדולה יותר לתהליך הראשון: שלומית קרן, **בין היישובים והחרב**, משרד הביטחון, תל אביב 1991, עמ' 115-116; שירן, שם, עמ' 171-173. לעומתן,

הידלדלות מאגר כוח האדם החלוצי: במלחמה נוצר מחסור בגרעיני תנועות הנוער החלוציות שהיו זמינים לעלייה להתיישבות חדשה. המחסור נגרם בעקבות ה'מתקפה ההתיישבותית' – ההתיישבות הנרחבת בספר בעקבות קווי המלחמה וכיבושיה והצורך במתיישבים רבים;¹¹ ועקב השחיקה הגדולה בגרעיני תנועות הנוער, שגויסו לחטיבות הלוחמות של צה"ל בזמן המלחמה.¹² תנועות הנוער ראו בעיניים כלות כיצד מאגר כוח האדם שלהן הולך ונפגע. התנועות ניסו לפעול מול הפלמ"ח, שאליו התגייסו רוב הגרעינים, ולאחר מכן מול צה"ל, כדי לגייס את הגרעינים גיוס מרוכז, ולא להביא לפיצולם ולפגיעה בלתי הפיכה בהם.¹³ הדברים הגיעו לנקודת משבר בעת פרסום צו של אגף כוח אדם (להלן אכ"א) ביוני 1948 על גיוס בני ה'17 (ילידי שנת 1931) לתפקידי עבודה, קשר ועבודה. בהנהגות תנועות הנוער חששו שמא יביא צו זה כליה על גרעיני ההתיישבות ויחסל את האפשרות להקים יישובים בתום המלחמה. בתגובה לצו עלתה ז'זמה להקמת ה'ח"ץ' – הכשרה חלוצית צבאית: לפי התכנית, ל'ח"ץ' יגויסו גרעיני ההכשרה, ותפקידו יהיו לקדם התיישבות חדשה ולחזק את ההתיישבות הקיימת.¹⁴

בתחילה היה בן-גוריון ספקן בנוגע לרעיון הגיוס הנפרד. הוא ביכר גיוס של הנוער החלוצי לחיל התותחנים, כהצעתו של יגאל ידין.¹⁵ בעת הדיונים במשרד הביטחון המשיכו הנהגות תנועות הנוער ללחוץ, ובמכתב לבן-גוריון תבעו להקים מסגרת נפרדת לבני ההכשרות.¹⁶ בעקבות הלחצים קיבל בן-גוריון את הצורך לשמור על שלמות הגרעינים לטובת משימות ההתיישבות, והסכים להקים מסגרת שתשלב אימונים וחקלאות. במכתב לתנועות הנוער הוזכר שמה של המסגרת המוצעת – 'נוער חלוצי לוחם'. נקבע כי היא לא תהיה קשורה ל'מסגרת חטיבתית כלשהי', כלומר לפלמ"ח.¹⁷

11 יואב גלבר, אניטה שפירא ויוסי אסף מייחסים בכורה לתהליך השני: יואב גלבר, למה פירוק את הפלמ"ח: הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה, שוקן, ירושלים, 1986, עמ' 217-218; אניטה שפירא, מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הביטחונית – 1948, הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1985, עמ' 53; יוסי אסף, 'הפילוג בקיבוץ המאוחד', יהדות זמננו, 7 (תשנ"ב), עמ' 67-99.

12 בשנים 1948-1950 הוקמו בארץ כ-300 יישובים. מספר זה דומה למספר היישובים היהודיים שהוקמו בארץ מראשית הציונות עד שנת 1948. אבי פיקאר, 'חלוצים נשכחים: עולי ארצות האסלאם וההתיישבות לאחר קום המדינה', עלי זית וחרב, יא (2011), עמ' 114.

13 שירן, נקודות עיון, עמ' 120-173.

14 קרן, בין השיבולים לחרב, עמ' 33-54.

15 משרד הביטחון, הנחות להקמת מסגרת להכשרה חלוצית צבאית, 29.7.1948, א"צ, 2156/230/1972.

16 דוד בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תש"ח-תש"ט, ב, משרד הביטחון, תל אביב, 1982, עמ' 593, 640-641.

17 מוזכרי תנועות הנוער החלוציות אל דוד בן-גוריון, חברי גרעיני ההתיישבות ילידי 1931, 10.8.1948, א"צ, 41/447/1953. עפרה אלעד טוענת כי המכתב 'הוזמן' מבן-גוריון ומראשי מפא"י כדי לסייע בהוצאת גרעיני ההכשרה מהפלמ"ח. אלעד, מן המגל אל החרב, עמ' 18.

17 דוד בן-גוריון אל מוזכרי תנועות הנוער החלוציות, 13.8.1948, א"צ, 41/447/1953. את השם העלה לראשונה שמעון פרס. בן-גוריון, יומן המלחמה, ב, עמ' 641.

הגורם הפוליטי - פירוק הפלמ"ח והרצון בממלכתיות: הגורם השני שהביא להקמת הנח"ל היה פירוק מטה הפלמ"ח בקיץ 1948, בגלל השתייכותם הפוליטית של רבים ממפקדי הארגון ולוחמיו למפ"ם ועל רקע חששו של בן-גוריון מפני 'צבא מטעם'¹⁸. בן-גוריון הבין כי בד בבד עם פירוק הפלמ"ח יש לדאוג למסגרת אחרת, שתאגד את גרעיני ההכשרה של תנועות הנוער אשר פעלו מכוח הפלמ"ח מאז הסכם ההכשרות, שנחתם בשנת 1944.¹⁹ אכן, ראשי מפ"ם ראו בהקמת הנח"ל חלופה לפלמ"ח וכלי נגדם. בשנה הראשונה לקיום הנח"ל שררה אווירת חשדנות וחוסר שיתוף פעולה במערכת היחסים בין התנועות המפ"מיות - הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי - לנח"ל.²⁰

בשל התהליכים שסקרתי למעלה פרסם הרמטכ"ל יעקב דורי בספטמבר 1948 פקודה להקמת מסגרת 'נוער חלוצי לוחם', כדי לשמור 'על האלמנט החלוצי של ההתיישבות'. המסגרת הייתה אמורה לכלול את כל גרעיני ההתיישבות המאורגנים בתנועות הנוער ובעליית הנוער. הנח"ל היה אמור לקבל הוראות ממפקדת הגדנ"ע (שבאותה עת עמד בראשה אלחנן ישי), ובו בזמן ממדור הנוער במשרד הביטחון, שתיאם את סגנון השירות בנח"ל.²¹ בראש המדור עמד באתה עת אליק שומרוני, שהחל את תקופת כהונתו בד בבד עם הקמת הנח"ל.²² מסלול השירות בנח"ל התנהל כך: בשנה הראשונה בצבא היו אמורים חיילי הנח"ל להשתלב במסלול הכשרה, הן צבאית הן חקלאית. ההכשרה הצבאית נמשכה כחודשיים ימים.²³ ההכשרה החקלאית הייתה אמורה להתבצע בקיבוצים קיימים למשך עשרה חודשים. משרד הביטחון חתם על חוזים עם הקיבוצים להסדרת כלכלת החיילים ושיכונם בתמורה לעבודה בענפי המשק.²⁴ לפי עדויות של חיילי הנח"ל, המשמעת בפרק ההכשרה

- 18 על זיקת הפלמ"ח למפ"ם ראו: יעקב צור, מן הים עד המדבר: טבנקין והקיבוץ המאוחד באמונה ובמאבק לשלמות הארץ, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2015, עמ' 92-95.
- 19 גלבר, למה פירקו את הפלמ"ח, עמ' 217-218; שפירא, מפיטורי הרמ"א, עמ' 53.
- 20 גלבר, שם; אהרן עוזי, לפקודה תמיד אנהנו? התנועות הקיבוציות והצבא 1948-1957, יד טבנקין, רמת אפעל 2015, עמ' 132-135, 252-256.
- 21 יעקב דורי, נער חלוצי לוחם, 12.9.1948, ארכיון יד טבנקין (להלן א"ט), 3/1-7/12. ראשי המדור הראשונים, אליק שומרוני וכן ציון אילן הגיעו מהתנועות הקיבוציות והיו חשופים ללחצי התנועות להעדיף את השיקול התנועתי מן השיקול הצבאי, אולם הדגישו בכמה הזדמנויות את נאמנותם למוסדות הממלכתיים. ראו למשל את דבריו של אילן בדיון על הפניית גרעיני תנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים להיאחזויות. פרוטוקול ישיבת הוועדה המרכזת של איחוד הקבוצות והקיבוצים, 14.5.1952, ארכיון איחוד הקבוצות והקיבוצים (להלן: א"א), 2-14.
- 22 אלעד, מן המגל אל החרב, עמ' 27. שומרוני, יליד ברית המועצות, היה פעיל בשומר הצעיר סס"ר עלה לארץ, הקים את תנועת הנוער הצופים העובדים והתיישב עם חברי תנועתו בקיבוץ אפיקים. לימים היה פעיל בקרב תנועות נוער ציוניות בברית המועצות וריכז במזכירות מפא"י את הפעילות בקרב תנועות הנוער של המפלגה. אליק שומרוני, אליק, אפיקי חיים: ממכתביו ורשימותיו של אליהו (אליק) שומרוני, איחוד הקבוצות והקיבוצים וקיבוץ אפיקים, תל אביב 1957, עמ' כג-לב.
- 23 מישיבת ועדת המשנה של ועדת הביטחון של מועצת המדינה בענייני הנח"ל, 18.1.1949, א"ט, 3/1-7/12.
- 24 בשנים 1949-1951 הוקמו שבעים מחנות נח"ל במשקים עם כושר קיבולת ל-5,000 חיילים. אליק שומרוני, הנח"ל בסוף 1951, 3.12.1951, א"צ, 42/447/1953.

בקיבוצים לא הייתה גבוהה. אהובה אילן, חברה בהכשרת גבת של התנועה המאוחדת ששירתה בנח"ל, העידה: 'בערבים ניסו לעשות כעין מסדר, לא מסדר, מסדר בוקר או מסדר ערב, אבל לא ידעו איך לאכול את זה. באיזה שהוא שלב החליטו על כיבוי אורות ב-9. אחר כך אמרו כיבוי אורות ב-10'.²⁵ בשנה השנייה, ולאחר פרקי ההכשרה הצבאית והחקלאית, היו אמורים גרעיני הנח"ל לעלות לנקודה חדשה או להצטרף לנקודת ספר קיימת. באותה שנה היו חיילי הנח"ל במעמד של שירות ללא תשלום (של"ת).

רוב כוח האדם שהתגייס לנח"ל בשלושת המחזורים הראשונים, עד חקיקת חוק שירות הביטחון (ראו להלן), הגיע מגרעיני תנועות הנוער או מחניכי עליית הנוער שהתחנכו בהתיישבות העובדת והסתגלו בקלות לאורח החיים החקלאי.²⁶ במחזור השני והשלישי נעשו ניסיונות ראשוניים לשלב בפלוגות הנח"ל גם חיילים שעלו לארץ לאחר הקמת המדינה ללא מסגרת חלוצית, ולא התחנכו בהתיישבות העובדת עד גיוסם לצה"ל.²⁷ מפקדי הנח"ל טענו שהעולים החדשים לא השתלבו בעבודה במשקים ובהוויית הנח"ל בכללותו, ואת זמנם הפנוי בילו בבטלה ובמשחק קלפים. מחפרי דו"ח מטעם הגדנ"ע קבלו על בעיות היגיינה שהתגלו בקרב העולים החדשים וציינו כי יש הבדלים בין יוצאי ארצות המזרח ובין יוצאי אירופה. בקרב יוצאי ארצות המזרח המשיכו בעיות ההיגיינה ללוות את החיילים זמן רב, ואילו החיילים יוצאי אירופה תיקנו 'את הופעתם עד מהרה, וגם קצב התקדמותם באימונים הוא גדול יותר'. גם מכשול השפה הפריד בין החיילים העולים למפקדיהם ילידי הארץ. כאשר עברו חיילים אלה לפרק ההכשרה החקלאית התגלה קושי נוסף: כמה מהקיבוצים הקולטים ראו בחיילים ספקי עבודה וניסו להימנע משילובם בתוך ההוויה החברתית של הקיבוץ; בקיבוצים מסוימים אף אסרו עליהם להיכנס למועדונים של הנוער המקומי.²⁸ עם זאת, לעתים היו ניסיונות מוצלחים יותר, ובהם, לפי עדות המפקדים לפחות, נטמעו העולים החדשים בהוויית הנח"ל.²⁹

- 25 מובא בתוך: אלעד, מן המגל אל החרב, עמ' 33.
- 26 אורי טאובס, סקירה מסכמת של הפעולה התרבותית חינוכית במחזור נח"ל 2 - מחנה האימונים מחנה מאיר, 12.4.1949, א"ט, 3/1-12-7; אליק שומרוני, מגל וחרב: שיחות עם הנח"ל, מערכות, תל אביב תשט"ו, עמ' 13-14.
- 27 אליק שומרוני, הגרעינים ההתיישבותיים בנח"ל, עובדות, בעיות ופתרון, א"ט, 3/1-12-7.
- 28 מחברי הדו"ח טענו כי אופיו ופעולותיו של מפקד היחידה בשטח משפיעים מאוד על הצלחתו או על כישלונו של ניסיון השילוב. מפקד גדודי הנוער, ניסיון ומסקנותיו, שם, 3/1-12-7, 26.2.1949.
- 29 אורי טאובס, סקירה מסכמת של הפעולה התרבותית חינוכית במחזור נח"ל 2 - מחנה האימונים מחנה מאיר, 12.4.1949, שם.

הקמת יישובי הנח"ל: כישלון המגמות הממלכתיות מול התנועות הקיבוציות

מטרתו הראשית של הנח"ל הייתה לסייע בהקמת יישובים חדשים. כמה חודשים לאחר הקמתו, ועם סיום האימונים הראשונים, החל לחץ מצד המוסדות המיישבים (בעיקר ענף ההתיישבות בצה"ל והמחלקה להתיישבות של הסוכנות) לשחרר גרעינים להקמת יישובים ולחזוקת יישובים קיימים.³⁰ בשנת 1949 הקים הנח"ל יישובי ספר ראשונים: ראש הנקרה, האון, תל קציר וצור מעון.³¹ היישובים הוקמו בשיטה ה'מסורתית': גרעין התיישבות עלה על הקרקע בעקבות שיתוף פעולה בין המוסדות המיישבים ובין התנועה הקיבוצית שהוא היה משיך אליה.

שתי בעיות החלו להפריע לתנופת ההתיישבות. הבעיה הראשונה הייתה קשורה לצבינום של היישובים. למעשה, למרות החסות הצבאית, לא נבדלו יישובים אלה מיישובים אזרחיים בספר שקמו בתקופת המנדט. היישובים הוקמו לא לפי תכנית אב מסודרת. אף שרשמית קבע ענף ההתיישבות בצבא את נקודת ההתיישבות, היה לתנועות הקיבוציות לא מעט חופש פעולה בבחירת מקומה המדויק; החיילים שירתו בשל"ת, שנוהלי המשמעת בו היו רופפים, ונוכחותם ביישובים הייתה חלקית.³² ראש אכ"א שמעון מזא"ה התרעם על הנהלים שהיו בגרעיני הנח"ל וקבע:

יש לראות גרעין חיילי נח"ל בהתיישבות ספר כיחידה צבאית, ויש לוודא שיקויים בו משטר צבאי, ככל שדבר זה אפשרי לגבי חיילים העוסקים בהכשרה חקלאית [...]. שומה על המפקדות הממונות לקיים הסברה יעילה של המעמד [השל"ת] [...] ולקיים פיקוח יעיל על מנת למנוע התרופפות המשמעת וגזלת כוח אדם. אי קיום משטר ומשמעת מתאימים עלול לגרום לכך שהתנדבות להצטרף ליישוב ספר תהפוך לדרך השתמטות מהשרות הסדיר.³³

הבעיה השנייה הייתה קשורה לכמות היישובים החדשים. בשנים 1949-1951 התפתח מאבק בין משרד הביטחון, שרצה להקים כמה שיותר נקודות יישוב, ובין התנועות הקיבוציות, שניסו להפנות את מרבית הגרעינים להשלמת קיבוצי הספר שסבלו מהגירה שלילית

30 דוד בן-גוריון, התיישבות - ביטחון המדינה, 13.11.1949, הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ), S93/119; שומרוני, מגל וחרב, עמ' 18, 43.

31 מפקד הנח"ל, פקודת יום לחטיבת הנח"ל, 23.1.1949, א"צ, 98/604/1952; דואר, לנו המגל הוא חרב, א, עמ' 267-272, 284.

32 אף שרשמית חייל שעזב את נקודתו ללא אישור היה אמור להיפלט מן הנח"ל ולעבור ליחידה צבאית אחרת. אג"ם מבצעים אל חיל הנח"ל, שחרור כמה הגרעינים משנתון 32 מגיוס לנח"ל, 20.4.1950, אי"ט, 5/1/12-7.

33 מטכ"ל/אכ"א אל משרד הביטחון וחיל הנח"ל, חיילי נח"ל בהתיישבות ספר בשירות ללא תשלום, יוני 1951, אי"ט, 3/1/12-7. הדברים כוונו הן בנוגע ליישובי הנח"ל והן בנוגע לגרעיני הנח"ל שהשלימו קיבוצים.

ומכמות קטנה של מתיישבים.³⁴ אגף הנוער והנח"ל ניסו לעמוד בפרץ ולאשר במשורה את הצטרפותם של גרעיני ההתיישבות ליישובים קיימים,³⁵ ואולם ידן של התנועות הקיבוציות הייתה על העליונה.

בסיכום שנעשה בתום שנת 1951 התברר כי מתוך 52 גרעיני נח"ל שגויסו וסיימו את הכשרתם מאמצע שנת 1950, חמישה בלבד הקימו יישובים עצמאיים. שני גרעינים אחרים הופנו להיאחזויות הראשונות. הרוב המכריע של הגרעינים, 43 במספר, השלימו יישובים קיימים, ושני גרעינים אחרים התפזרו בסיום הכשרתם.³⁶ במשך שנה וחצי, מסוף 1949 עד קיץ 1951, הוקם יישוב אחד בלבד בידי הנח"ל – ניר אליהו³⁷ – בעיצומן של תנופת התיישבות אדירה במדינה, ובכלל זה בגבולות (ב-1950 לבדה הוקמו במדינה 115 יישובים חדשים).³⁸ ובשל החמרה במצב הביטחון ביישובי הספר שאוכלסו בעיקר בעולים חדשים.³⁹ בעקבות מיעוט ההתיישבות נמתחה ביקורת על הנח"ל.⁴⁰ בדיון בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת העיד שומרני שבגלל לחץ התנועות הקיבוציות 'רוב גרעיני הנח"ל הולכים להתיישבות ספר, ורק [עם] מיעוטם יכולנו להוציא התיישבות חדשה'. הוא הביע תקווה כי מגמה זו תשתנה בעתיד.⁴¹

הכישלון בהקמת יישובים חדשים מעיד שעובדת היותו של הנח"ל גוף אינטגרטיבי בין הגורמים הממלכתיים-צבאיים ובין התנועות הקיבוציות מנעה ממנו את מילוי ייעודו בהתיישבות ולהקיף את גבולות המדינה ב'שרשרת של יישובי ספר', כדברי בן-גוריון. גם המעמד העצמאי (בחוק, ואף יותר מכך – בנוהג) של גרעיני ההתיישבות בתוך המסגרת הצבאית והימצאות הגרעינים במשקים אזרחיים בשנת השירות הראשונה ודאי הביאו להורדת רף המשמעת. המורשת שנלמדה מהפלמ"ח, שלפיה ההווי החברתי חשוב לא פחות מכללי המשמעת הצבאיים, עשתה את שלה. בוועדת המשנה של ועדת הביטחון העוסקת בנח"ל התמקד הדיון בשאלה הלא צבאית בעליל: האם האימונים הצבאיים בנח"ל

34 על המשבר בקיבוצים ראו: אלון פאוקר, *כשהחלוצים רצו בית: חברי קיבוץ מול מנהיגיהם בראשית המדינה*, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2018, עמ' 61-64.

35 אליק שומרני אל מזכירות הקיבוץ המאוחד, פניותיכם לגבי גרעינים שונים, 15.4.1951, א"צ, 7/137/1953; אליק שומרני אל מזכירות הקיבוץ הארצי-השומר הצעיר, פניותיכם לגבי גרעינים שונים, 16.4.1951, שם.

36 דו"ח על הגרעינים ההתיישבותיים מ-1.2.1952, אי"ט, 3/1/12-7.

37 דואר, *לנו המגל הוא חרב*, א, עמ' 284.

38 פיקאר, 'חלוצים נשכחים', עמ' 119; ישי גבע, 'מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה', *עיונים בתקומת ישראל*, 5 (1995), עמ' 270-277; יוסי גולדשטיין, 'העלייה הגדולה והכפרים הפלסטינים: דינמיקה של התיישבות', *סוגיות חברתיות בישראל*, 12 (2011), עמ' 32-61.

39 בני מוריס, *מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956: ההסתננות הערבית, פעולות הגמול והספירה לאחור למבצע קדש*, עם עובד, תל אביב 1997, עמ' 113-128.

40 סיכום ישיבת מטכ"ל, 14.6.1951, א"צ, 11/447/1953.

41 פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), 11.12.1951.

פוגעים בחיי החברה של הגרעינים.⁴² כך קרה שה'מהפך הממלכתי', שהיה אמור להתרחש עם מעבר גרעיני תנועות הנוער מהפלמ"ח אל הנח"ל, לא התבצע במלואו.

השלב השני: הרחבת שורות הנח"ל

עם הקמת הנח"ל קיווה אליק שומרוני כי היחידה תרחיב את שורותיה ותקלוט גם חיילים שלא חונכו בהתיישבות החלוצית.⁴³ בראשית שנת 1949 שלח שומרוני תזכיר לבן-גוריון, ובו הציע כי לאחר סיום המלחמה יורחב הנח"ל ויהיה 'אחד המכשירים ליישוב שממות הארץ והגנה על גבולותיה'. לפי ההצעה, כל צעיר בן 18 יגויס לשנתיים-שלוש לצבא, ובהן הוא יתאמן במשך ארבעה עד שישה חודשים, ואחרי כן יופנה לעבודה חקלאית ביישוב קיים או חדש למשך הזמן שנותר. הצעה זו תביא לנח"ל, מלבד חברי תנועות הנוער ועליית הנוער, עוד שתי קבוצות של מתגייסים: נוער עולה שלא בעליית הנוער, ונוער ארץ-ישראלי שלא התאגד בגרעינים.⁴⁴ הכנסת מתגייסים אלה לנח"ל תיעשה מטעמי חינוך – לשלבם במסגרת החקלאית וליצור אינטגרציה בינם ובין חברי הגרעינים – אך גם עקב מחסור בכוח אדם בקרב הנוער החלוצי.

להצעה היה גם פן תקציבי מפתה: בזמן העבודה החקלאית לא יממן הצבא את עלות המחיה של החיילים, ואת מרביתה יתקצבו המשקים. שומרוני הציע כי לאחר תום ההכשרה החקלאית תישלחנה כמה מהקבוצות שתתגבשנה ליישב את אזורי הספר:

הנח"ל צריך למשל להכשיר בריגדה לאילת ובריגדה אחרת לחבל ים המלח [...] כפרי הנח"ל יחד עם ההתיישבות הקיימת יהיו כפרים לוחמים המתגייסים בשעת חירום לתפקידי קרב בתוך מערך כוחות מתואם של צה"ל. אם כאלה יהיו מאות ואלפי כפרים בארצנו הרי צבאנו המקצועי יוכל להיות קטן במספרו ומעולה מאוד באיכותו.⁴⁵

שומרוני כרך שני תהליכים שוודאי קסמו מאוד לבן-גוריון: ראשית, התיישבות הנח"ל, מלבד זה שתייצב את המציאות הביטחונית בספר, תהיה 'מכפיל כוח' בכך שתאפשר הקמת

42 מישיבת ועדת המשנה של ועדת הביטחון של מועצת המדינה בענייני הנח"ל, 18.1.1949, אי"ט, 3/1/12-7.

43 שומרוני, *מגל וחרב*, עמ' 18.

44 גם בקרב מפקדי הנח"ל רווחה אז הקריאה לגייס לשורותיהם את הנוער הלא מאורגן 'נוער השכונות והפרוורים', ש'פרש מפקודת היישוב ומשורותיו בימי המאבק'. אליעזר שמואלי, 'נוער הפרוורים לנוער חלוצי לוחם', *במחנה נח"ל*, 1949. ראו גם בעניין זה: דוד בן-גוריון, *צבא וביטחון*, מערכות, תל אביב 1955, עמ' 106-107.

45 אליק שומרוני אל דוד בן-גוריון, 13.1.1949, אי"ט, 3/1/12-7.

ישובים אזוריים בסביבותיה, שיקלו עוד את חסימת הגבולות; שנית, התיישבות הספר, זו של הנח"ל חזו של העולים החדשים, תוכל לחסוך בכוח אדם ליחידות צה"ל.⁴⁶ הצעתו של שומרני הייתה מהפכנית וקראה להסב את צה"ל לצבא חקלאי בעיקרו, ששגרת יומם של מרבית חייליו תתבסס על הכשרה חקלאית ועל עבודת אדמה. הצעתו בנוגע לגודל הגוף הצבאי-מקצועי בצבא לא הייתה מגובשת דייה, אך נראה שהוא הועיד תפקיד זה לקבוצה קטנה, ואת מרבית העבודה של הגנת הגבולות – ליישובים, הצבאיים והאזרחיים. עוד חידוש בהצעתו של שומרני הוא הקמה של יישובים במתכונת צבאית מלאה – כפרי נח"ל או בריגדות – שיישבו את אזורי הקצה הרחוקים ביותר, שמקצתם טרם נכבשו בזמן כתיבת המסמך, בינואר 1949.

להערכת, יש לראות בהצעה זו של שומרני את ניצני רעיון היאחזויות הנח"ל. שני רכיביו המהותיים הם גיוס מסיבי לנח"ל, גם של נוער בודד – ארץ-ישראלי ועולה – ויישובים צבאיים לגמרי שהצבא יוכל לנהל ולמקם לפי שיקול דעתו הבלעדי. ואולם הצעתו של שומרני עוד לא הייתה מגובשת מספיק. כמעט שנתיים ימים חלפו בין ההצעה להקמת היאחזות הראשונה.

בעקבות המברק נועד שומרני לפגישה משולשת עם בן-גוריון ועם הרמטכ"ל דורי.⁴⁷ בשלב זה שינה שומרני מעט את תכניתו. נראה שגם הוא הבין כי הצעתו מרחיקת לכת, וצה"ל לא יוכל לעמוד במשימותיו הביטחוניות כאשר מרבית החיילים יעסקו כמעט כל זמן שירותם בצבא בעבודה חקלאית. לפי התכנית העדכנית יועבר כל חייל עם גיוסו אל הנח"ל, ושם יאומן באימון בסיסי במשך חודשיים-שלושה. בסיום האימון ימשיכו החיילים להכשרה חקלאית עד סופה של שנת השירות הראשונה. לאחר מכן חיילים שהתאגדו בגרעינים ימשיכו להתיישבות בספר, והשאר ייפלטו ליחידות צה"ל האחרות לפי החלטות אכ"א.⁴⁸

46 לימים תמכו ברעיון גם נציגי תנועות הנוער והמרכז החקלאי של ההסתדרות. משיבת ועדת המשנה של ועדת הביטחון של מועצת המדינה בענייני הנח"ל, 18.1.1949, אי"ט, 7-3/1/12.

47 בפגישה וידא בן-גוריון שהנח"ל ממשיך את הדרך החלוצית של הפלמ"ח, שכן למרות התנגדותו הפוליטית לארגון, הוא הבין את ערכו ביצירת החינוך החלוצי; מנגד, היה חשוב לו לוודא כי החיילים שקיבלו הכשרה חקלאית בקיבוצים יספגו את הלהט החלוצי ואת שיטות העבודה החקלאיות, אולם לא את האינדוקטרינציה הפוליטית למפ"ם. אלעד, מן המגל אל החרב, עמ' 43-48.

48 אליק שומרני אל דוד בן-גוריון ויעקב דורי, הצעות להקמת הנח"ל, 24.3.1949, אי"ט, 7-3/1/12.

הדיון על 'חוק שירות הביטחון' וניצני הרעיון להתיישבות ממוסדת של החיילים הבודדים

בעקבות הצעותיו של שומרונני החל להתגבש בקיץ 1949 חוק שירות הביטחון. בסעיף 6 שלו נכתב שכלל חיילי צה"ל ישרתו במסגרת החקלאית של הנח"ל בשנת שירותם הראשונה, לאחר פרק אימונים של חודש וחצי עד שלושה חודשים.⁴⁹ בעת הצגת החוק למליאת הכנסת קבע בן-גוריון שלצה"ל, לצד תפקידו הצבאי, יש תפקיד חשוב בהתיישבות, ועליו לתמוך בהתיישבות הספר שתסייע להשתלט על שטחי המדינה הרחוקים ולהגן עליהם. לצבא יש תפקיד גם בחינוך ובקליטת העלייה, ועל כן 'שנת ההכשרה החקלאית [המויעדת לכלל המתגייסים] מכוונת בשורה הראשונה לבניין העם לגיבוש אבק האדם המתגבש מכל קצות העולם לחטיבה לאומית אחת'.⁵⁰

בעת הדיונים על החוק במליאה, שהתפרסו על פני חמש ישיבות, קמו להצעתו של בן-גוריון התנגדויות מכיוונים פוליטיים שונים ומסיבות שונות.⁵¹ אחד המעירים על הצעת החוק היה חבר הכנסת שלמה לביא ממפא"י, ממקימי קיבוץ עין חרוד. לביא התייחס בתור חקלאי לשאלות שעמדו על הפרק; הוא נלהב מרעיון פרק ההכשרה החקלאית לכל חייל, אך ציין שהמחוקק לא התייחס ברצינות לתכניו של פרק זה. לדבריו, שהות של כלל המגויסים במשקים, בעיקר אלה שאין להם רקע חקלאי, לא תביא ללימוד רציני של ענפי החקלאות. המגויסים יהיו 'פקקים' לסתימת חורים בקיבוצים מכיוון שמשקים חקלאיים אינם מעוניינים ואינם מסוגלים להכשיר אנשים ללא רקע וללא ידע מוקדם.⁵² לכן הציע לביא את המנגנון הזה:

ממשלתנו יחד עם הסוכנות היהודית מקימות מספר מסוים של חוות לימוד חקלאיות גדולות ככל הצריך וככל האפשר, ובהתאמה לאזורים האקלימיים והגאוגרפיים של הארץ, בהן ילמדו המסיימים את תורת החקלאות למעשה ולידיעה מדעית ולהכרת החלוציות בכל היקפה האנושי והישראלי המיוחד.⁵³

49 מלבד המשרתים בחיל האוויר ובחיל הים.

50 דברי ראש הממשלה דוד בן-גוריון, ישיבת מליאת הכנסת, 5.9.1949, **דברי הכנסת**, 2, עמ' 1567.

51 אנשי מפ"ם חששו שהכוונה להפוך את הצבא לממלכתי היא כסות עיניים למאבק הפוליטי, ומכך שחיוב ההכשרה החקלאית ייצור דווקא אנטגוניזם לעבודת האדמה; הציונים הכלליים קבלו על פרק ההכשרה הצבאית הקצר שלא יספיק להפוך טירון לחייל והתנגדו לשימת הדגש על הפן המעמדי-חברתי על פני הפן הלאומי; וחברי כנסת ממפא"י חששו מהתפרקות המשמעת הצבאית בפרק ההכשרה החקלאי. ראו: שם, עמ' 1438-1457.

52 להבדיל מאנשי הפלמ"ח שעבדו במשקים, רובם קיבלו הכשרה חקלאית כלשהי לפני גיוסם, ולכן יכלו לסייע במקצועיות לענפים השונים. דברי חבר הכנסת לביא, ישיבת מליאת הכנסת, 1.9.1949, שם, עמ' 1520.

53 שם, עמ' 1521.

לפי ההצעה, הסוכנות תשתתף במימון חוות אלה מכיוון שמלבד הכשרה לחיילי הנח"ל תמשמשה החוות משקים חקלאיים גדולים ותצלחנה הן לספק תוצרת חקלאית והן לממן כ-60 אחוזים מדמי התחזוקה שלהן. החוות גם תסייענה בשמירה על הביטחון בסביבותיהן.⁵⁴ הצעתו של לביא הייתה הראשונה, למיטב ידיעתי, שקראה לשיתוף פעולה בין הסוכנות ומחלקת ההתיישבות שלה ובין הנח"ל בהקמת החוות החקלאיות, שתתרומונה בשלושה שדות פעולה: בביטחון, בחקלאות ובחינוך החיילים. ההצעה הייתה המסד הראשוני להקמת היאחזויות הנח"ל, אך בשינוי מסוים: לביא קרא להקים חוות גדולות מעטות, ואולם בפועל היו במפעל היאחזויות נקודות רבות, ובכל אחת מהן פלוגת חיילים.

בספטמבר 1949 התקבל חוק שירות הביטחון התש"ט, ובו סעיף 6 שיחד את מרבית השנה הראשונה לשירות הצבאי להכשרה חקלאית.⁵⁵ בשנות החמישים הוקמה בהדרגה תוקפו של סעיף 6 בחוק בשל מצוקת כוח האדם בצבא ובשל ירידת משקלו של המרכיב החלוצי-התיישבותי באווירה הציבורית במדינת ישראל,⁵⁶ ואולם בחלון זמן מצומצם של כשלוש-ארבע שנים, שהתגייסו בו אלפי חיילים בודדים לנח"ל בכל שנה,⁵⁷ הוצבו בפני הפיקוד אתגרים גדולים בשדות החינוך והחברה. גיוס הנוער הלא מאורגן היה הגשמה של אחת ממטרותיו של שומרנו ושימש זרז מרכזי להתהוות רעיון הקמת היאחזויות. הגיוס השפיע על ראשיתו של מפעל היאחזויות בשתי רמות: ראשית, בגיוס מספר מספק של חיילים לשלל משימות ההתיישבות; שנית, קליטת העולים ונוער השכונות יצרה מאגר גדול של חיילים שלא היו משויכים לתנועות הקיבוציות ושהיה אפשר להפנותם למשימות רק לפי הצורך של הצבא.

בקיץ 1950 התגייס לנח"ל המחזור הראשון לאחר החלת חוק שירות הביטחון, ורוב מגויסיו היו חיילים בודדים.⁵⁸ בסיומו של פרק ההכשרה הצבאית הגיעו רבים מן הבודדים למחלקות שחנו במשקים ללא רקע חקלאי כלשהו, וכמה מהם סירבו לבצע את העבודה

54 לביא ראה חשיבות רבה בהקמת חוות אלו; ומנגד, הוא לא תלה תקוות רבות בהתיישבות החקלאית של העולים, שנעשתה ללא לימוד מקצועות החקלאות וללא חינוך לערכי החלוציות. שם.

55 הצבעה על סעיף 6 בחוק שירות הביטחון, ישיבת מליאת הכנסת, 8.9.1949, שם, עמ' 1619-1620.

56 כך ניסה הרמטכ"ל ידן, לא בהצלחה, לדחות את כניסת החוק לתוקף. פרוטוקול ישיבת הממשלה, ג"מ, 3.1.1950; דברי ידן בישיבת ועדת חוץ וביטחון, 11.12.1951, שם. קיצוץ ניכר היה בשנת 1953:

בסוף 1952 היו בנח"ל 4,400 חיילים בודדים, ושנה מאוחר יותר – רק 1,400. זאב אלרון, לקראת הסיבוב השני: התמורות בצבא"ל והשינוי שלא היה בתפיסת הביטחון, 1952-1955, מודן, בן שמן 2016, עמ' 397-398. ראו נתונים שונים מעט בתוך: אג"ם/מת"ם אל פיקוד הנח"ל, הקטנת מצבת כוח האדם בנח"ל, 17.12.1952, א"צ, 85/79/1954. זרם החיילים הבודדים כמעט פסק בשנים 1955-1956.

57 כך לדוגמה, בפרק זמן של עשרה חודשים בערך, מקיץ 1950 עד מאי 1951, הוכשרו בנח"ל 2,300 חיילים בודדים ו-1,900 חיילי גרעינים. משה נצר אל הרמטכ"ל, הנח"ל בסוף 1951, 15.7.1951, א"צ, 41/447/1953.

58 דוד קורן מביא נתונים על אחד המחזורים הראשונים של החיילים הבודדים, ולפיהם הגיעו רובם מארצות המזרח. נוסף על כך, רמת ההשכלה של רובם הייתה נמוכה. דוד קורן, הנח"ל: צבא עם ערך מוסף, משרד הביטחון, תל אביב 1997, עמ' 57.

הנדרשת.⁵⁹ מרד של ממש פרץ במחלקה של בודדים שהוצבה להכשרה חקלאית בניר עם. הבודדים טענו שאינם קיבוצניקים, ולכן סירבו לצאת לעבודה בענפי המשק. מפקד הנח"ל יצחק פונדק הורה לשוטרי המשטרה הצבאית לעצור את מנהיג המרד. שאר המחלקה 'נשברה' ושהה לעבודה.⁶⁰ בעיה אחרת שעמה נאלצו להתמודד מפקדי הנח"ל הייתה האינטגרציה בין בני ההתיישבות העובדת ששירתו בגרעינים ובין הבודדים.⁶¹ גם במקצת הקיבוצים הקולטים לא ניכרה התלהבות משילוב הבודדים. בקיבוץ אורים ביקשו להחליף את הבודדים שקיבלו בחיילי הגרעינים.⁶²

כד בבד עם שילובם של הבודדים נעשו בפיקוד ניסיונות ראשונים, ברוח הצעת חבר הכנסת לביא, לתכנן חוות חקלאיות לחיילי הנח"ל, שישמשו גם נקודות ביטחון אסטרטגיות. בדיונים השתתפו אנף הנוער והנח"ל, המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית ומשרד ראש הממשלה. ההצעה שהחלה להתגבש עסקה בהקמת שתי חוות כאלה. האחת במערב הנגב - בפלוג'ה, והאחרת במזרחו - באימרה (אורים),⁶³ ואולם פקידי המחלקה להתיישבות טענו כי מים בכמות מספקת לא יהיו זמינים עד שנת 1953, מועד השלמת קו ירקון-נגב,⁶⁴ ויישום התכנית נדחה.

השלב השלישי: גיבוש רעיון ההיאחזויות בשיתוף המחלקה להתיישבות

בשנה שאחרי כן (מסתיו 1949 עד סתיו 1950) לא התקדמו התכניות להקמת החוות. הזרו להמשך הדיונים היה מועד סיום פרק ההכשרה החקלאית של המחזור הראשון של החיילים הבודדים שהתגייסו לנח"ל.⁶⁵ 2,597 חיילים היו עתידים לסיים את ההכשרה במאי 1951, וכמחציתם היו חיילים בודדים.⁶⁶ שומרונים טען כי ההימנעות משליחת עולי ארצות המזרח להתיישבות חקלאית בגלל קשיי שפה ומנטליות פירושה 'כי היצירה החלוצית נסתיימה עם

59 עוד בעת המעבר מפרק ההכשרה הצבאית הראשונית אל ההכשרה החקלאית נשרו מפיקוד הנח"ל כ-200 חיילים בודדים. משה נצר אל הרמטכ"ל, הנח"ל בסוף 1951, 15.7.1951, א"צ, 41/447/1953.

60 יצחק פונדק, *חמש משימות*, ירון גולן, תל אביב 2000, עמ' 235-237.

61 עדותם של משה נצר, מפקד החיל, ושל נעמי שדמי, קצינה בתפקידים שונים בגדוד ההיאחזויות 904, בתוך: סיפורו של גדוד ההיאחזויות 904, אי"ט, 5/7/12-7.

62 יגאל ידין אל מרדכי מקלף, הגנה מרחבית נגב מערבי, 7.1.1951, א"צ, 7/137/1953. הנהגת תנועות הנוער ניסתה לעודד את הקיבוצים לקלוט את החיילים וכתבה: 'זכרו, הנח"ל יכול להיות לתנועה ולכם לברכה, אם אך תדעו כיצד לנצל'. שירן, *נקודות עוז*, עמ' 212.

63 יצחק ציזיק אל לוי אשכול, חוות חקלאיות בנגב, 15.11.1949, אצ"מ, S15/9602.

64 ש' דורון אל א' בובריצקי, חוות חקלאיות, 22.11.1949, שם. כל חווה הייתה אמורה לצרוך כחמישה מיליון מ"ק בשנה.

65 אליק שומרונים אל רענן ויץ, התיישבות חיילי הנח"ל, 21.11.1950, 21.11.1949, שם.

66 אליק שומרונים, הנח"ל בסוף 1951, 3.12.1951, א"צ, 42/447/1953.

דגניה, נהלל, רביבים ונגבה; פירוש הדבר כי המוני העולים לא יצליחו להסתגל לארץ [...]. פירוש הדבר למעשה – הפסקת העלייה ביום מן הימים.⁶⁷

בסוף 1950 נהיו המגעים בין המחלקה להתיישבות ובין שומרונני בעניין הקמת החוות מעשיים יותר. בדיונים אלה שונה שמן של חוות ההכשרה להיאחזויות, כשמן של היאחזויות הספר האורחיות שזים יוסף ויץ מקק"ל בראשית שנות הארבעים.⁶⁸ מרבית הדיונים התנהלו ישירות בין שומרונני ואנשי אגף הנוער והנח"ל ובין המחלקה להתיישבות וראשיה לוי אשכול ורענן ויץ, שחששו מהמשמעויות הביטחוניות של הקמת יישובי עולים בגבולות הפרוצים ומהתמודדותם של המתיישבים עם המסתגנים הרבים. אמנם שומרונני עדכן גורמים במטכ"ל בתכניותיו,⁶⁹ אך דיונים במטכ"ל בדבר היאחזויות התקיימו רק בשלב מאוחר יותר, לאחר הבשלת התכניות הראשוניות והעמדת קווי המתאר למפעל היאחזויות (להלן). רעיון היאחזויות צמח 'מלמטה', ולא בעקבות תכנית אב כלשהי שהגו גורמים במטכ"ל צה"ל או בממשלת ישראל.

בפברואר 1951 גובשו בדיונים נהלים ראשוניים להיאחזויות, אשר מטרתן הייתה 'לאפשר התיישבות עולים בשטחים חיוניים, שמסיבות ביטחון לא נתפסו עד כה'.⁷⁰ בדיונים נקבע שבשנת 1951 תועלינה ארבע היאחזויות ראשונות. העיקרון הראשי שהתייחס למיקום היאחזויות העלה שני תנאים: ראשית, הצבתן בשטח חיוני מבחינה ביטחונית; שנית, מיקום שיאפשר פיתוח של משק חקלאי מיד עם התיישבות החיילים. האחריות להיאחזויות התחלקה בין הגורמים הצבאיים לגורמים האזרחיים. החיילים בנקודה יהיו יחידה צבאית בגודל של פלוגה שתהיה בפיקוד הנח"ל, וההיאחזויות תהיינה באחריות המחלקה להתיישבות מבחינה משקית ומנהלתית.⁷¹

בדיונים ניסה שומרונני להעביר חלק גדול מתקציב היאחזויות מהצבא למחלקה להתיישבות: בתחילה הציע שאת משכורת החיילים ושירותי רפואה וסעד יממן הצבא, ואת הכלכלה לחיילים – בעלות של שש לא"י לחודש לחייל – תממן המחלקה.⁷² במארס 1951, בשל מצבו הכלכלי הדחוק של הצבא, סוכם כי הסיוע של המחלקה יהיה גדול יותר – עשר לא"י לחודש לחייל, מתוך 26 לא"י שנדרשו למימון החודשי של כל חייל; מלבד התקציב להקמת הנקודות ולמימון המדריכים החקלאיים, שיגיע כולו מהמחלקה.⁷³

67 שומרונני, מגל וחרב, עמ' 102.

68 על היאחזויות אלו ראו: רענן ויץ, עליות להכנת תנאים להתיישבות, 20.7.1944, אצ"מ, S15/4173; אלון קדיש, למשק ולנשק: ההכשרות המגויסות בפלמ"ח, יד טבנקין, אפעל 1995, עמ' 110-117.

69 אליק שומרונני אל רענן ויץ וצבי צור, התיישבות חיילי הנח"ל, 21.11.1950, אצ"מ, S15/9602. צור היה באותה העת עוזר ראש אג"ם מרכזי מקלף.

70 אליק שומרונני אל לוי אשכול, התיישבות חיילי הנח"ל, 5.2.1951, ש.ם.

71 ש.ם.

72 אליק שומרונני אל לוי אשכול, החשת הפעולה להקמת משקי נחל, 22.2.1951, ש.ם.

73 אליק שומרונני אל לוי אשכול, הוצאות חודשיות לאחזקת החיילים במשקי הנחל, 13.3.1951, ש.ם.

אין ספק שהיסוד הכלכלי שימש תמריץ מרכזי ברתמת ראשי הצבא לתכניתו של שומרונני. עם מינויו של יגאל ידין לרמטכ"ל, בסוף שנת 1949, הוא תמך בהגדלת מצבת כוח האדם הסדיר של צה"ל כדי להתמודד עם האיום ב'סיבוב שני' מצד המדינות הערביות. ידין ניסה לעמוד בפרץ מול תכניותיו של בן-גוריון להקטנת המצבה.⁷⁴ שומרונני קרא נכון את המפה, ופעל לכך שעלות החזקת חייל בהיאחזות תהיה נמוכה מאוד מהחזקת חייל במסגרת אחרת בצה"ל. כך אפשרה התכנית מחד גיסא – יצירת כוח גדול של חיילים שאומנו באימונים צבאיים בסיסיים והיו מוכנים להשתתף בלחימה בהתראה קצרה; ומאידך גיסא – עלות ההחזקה של חיילים אלה תהיה נמוכה, ולא תכביד על תקציב הביטחון.⁷⁵ מלבד זה, בתפיסתו של ידין תשחרר הקמת ההיאחזויות בספר כוחות אחרים של צה"ל משמירה על הגבולות ותביא לחיסכון בכוח אדם ובתקציב. חיסכון זה יתבטא ישירות – חיילי הנח"ל ישמרו על הגבולות – ובעקיפין ובתור מכפיל כוח – ההיאחזויות תאפשרנה הקמה של יישובי עולים בסביבותיהן, וממילא ישתפר לאין ערוך מצב הביטחון בגבול. בישיבת מטכ"ל שהתקיימה זמן קצר לפני הקמת ההיאחזות הראשונה אמר ידין:

החשוב ביותר בזמן שלום הם יישובי הספר, העולים לנו בזול יותר מבחינת תקציב הביטחון. כי אם אין יישובי ספר צריך 4 דיביזיות לשמירה על הגבולות [...] הצרה היא יישובי הספר לא קיימים במספר מספיק ואלו שקיימים אינם די חזקים וזקוקים לתגבורת. [קרב תל] מוטילה היא ההוכחה למה שקורה כשאין די יישובים במקום קריטי. משום כך – אם הנח"ל מחזק עוד 20 נקודות – יש לכך חשיבות קריטית.⁷⁶

המאמץ בחינוך: רתימת חיילי הנח"ל ומפקדיו למפעל ההיאחזויות וסוגיית חיוב החיילים בשירות בהיאחזויות

לקראת כינוס מפקדי הנח"ל, שנערך ימים אחדים לאחר תחילת הדיונים בעניין ההיאחזויות, הזמין שומרונני את אשכול להרצות על תכנית ההתיישבות החקלאית בספר לארבע השנים הקרובות, ורמז: 'ודאי תבין את הקשר בין הרצאתך לבין תביעתנו מאת המפקדים להכשיר תוך זמן קצר גופים להתיישבות'.⁷⁷ בכינוס שטח אשכול את תכנית ההתיישבות לאותן

74 אלוין, לקראת הסיבוב השני, עמ' 43-52. בסופו של דבר הביאה ההתעקשות של ידין להתמוטטות כלכלית של צה"ל ולהתפוררותו של ידין. ראו בעניין זה גם בתוך: יצחק גרינברג, 'ביטחון לאומי ועצמה צבאית – בין מדינאי למצביא', עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 170-190.

75 בדיון לפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת טען ידין כי עלות החזקת חייל בנח"ל (לאו דווקא בהיאחזויות) היא כמחצית מעלות המימון של חייל רגיל. פרוטוקול ישיבת ועדת חוץ וביטחון, 11.12.1951, עמ' 21, א"מ.

76 פרוטוקול ישיבת מטכ"ל צה"ל, קובץ ישיבות מטכ"ל, 24.6.1951, א"צ.

77 שומרונני לאשכול, 17.1.1951, אצ"מ, S15/9602; לובה אליאב אל שומרונני, 29.1.1951, ש.ם.

שנים, שתבוצע בעיקרה בידי עולים.⁷⁸ שומרונני הציג את תכנית ההיאחזויות במקומות 'היוצרים את חגורת הביטחון החיצונית של המדינה, וכשתיווצר חגורת ביטחון זאת יוכלו להתיישב פנימה מן החגורה הזו גם יהודים אשר אין להם כל הכנה חלוצית מוקדמת ולא אימון צבאי מוקדם'. שומרונני קרא למפקדי הנח"ל למצוא 200-300 חיילים בודדים מחיילי המחזור הראשון של הנח"ל שייאותרו לעלות לשנת ניסיון בהיאחזות. בתום השנה הם יוכלו להחליט אם להישאר בה, ואז יעמדו לרשותם בנייני המשק ומפעליו החקלאיים, לפי סיכום שגובש עם המחלקה להתיישבות והוצג לראשונה בנאום.⁷⁹

ההצעה שלפיה יעמדו המשק ומפעליו לרשות החיילים בתום תקופת השירות של השנה בהיאחזות הייתה אמורה, ודאי לדידם של אשכול ושומרונני, למשוך חיילים בודדים רבים לשרת באותן נקודות.⁸⁰ לשם השוואה, בהיאחזויות שהוקמו באמצע שנות הארבעים הייתה ההתניה כלפי הכשרות הפלמ"ח שהגיעו אליהן שונה בתכלית: בהסכם בין המתיישבים למחלקה להתיישבות היה סעיף שלפיו בתום תקופת בניית הנקודה יחויבו חברי ההכשרה לעזוב ולפנות אותה לטובת משוחררי הצבא הבריטי.⁸¹ השינוי החרף והקיצוני בתנאי העלייה להיאחזויות מבטא את השוני בין אופי חברי ההכשרות של הפלמ"ח, שההתיישבות הייתה בראש מעייניהם, ובין החיילים הבודדים וכן את המחסור הגדול שנוצר לאחר הקמת המדינה במתיישבים שיאכלסו את יישובי הספר.

בחודשי האביב של 1951 החלו פעולות הסברה בקרב החיילים מסיימי השנה הראשונה כדי לשכנעם להגיע להיאחזויות. מפקד הנח"ל משה נצר פרסם איגרת לחיילים הבודדים, ובה הציג את היתרונות החומריים בבחירה בהיאחזות: המשך תנאים של חייל בשירות בתשלום ואפשרות לקבלת המשק במקרה של החלטה על המשך החיים בנקודה לאחר השחרור. בסיום האיגרת הוא הציג גם את היתרונות הערכיים בבחירה זו: 'חיל הנח"ל מקווה שתבחר מרצונך בדרך החלוצית ביותר הכורכת את שני התפקידים: ביטחון והתיישבות, ומאפשרת לך תוך כדי שירותך הצבאי להניח יסוד לחייך האזרחיים – כמתיישב החי על תנובת אדמתו'.⁸² למרות הקריאה למתנדבים, נרמזת באיגרת האפשרות שבסופו של דבר יוכל פיקוד הנח"ל לשבץ חיילים להיאחזויות ללא רצונם.⁸³ במסמך פנימי של קצין החינוך בנח"ל נכתב: 'אין להשלות שום חייל כי שירותו יקבע לפי רצונו בלבד'.⁸⁴ באפריל 1951 קבע

78 דברי לוי אשכול בכנס הסגל הפיקודי של הנח"ל, 8.2.1951, א"ט, 7-1/5/12.

79 דברי אליק שומרונני בכנס הסגל הפיקודי של הנח"ל, 8.2.1951, ש.ם.

80 בחומר הסברה שחולק למפקדי מחלקות בפיקוד במאי 1951 הודגש עניין זה: 'משק נח"ל מסוגל לשמש פתרון אישי לרבים מחיילינו. הם בונים לעצמם בית שאליו יוכלו להביא לאחר זמן את בני משפחתם לחיים של קבע'. פיקוד הנח"ל חינוך, ראשי פרקים למפקדי מחלקות, מאי 1951, ש.ם, 5/1/12-7.

81 יוסף גוריון, יוסף ויץ, שמעון מקלר ומשה סנה, הסכם, 18.12.1944, אצ"מ, S15/4173. למרות ההתניה לא תמיד קיים סעיף זה. קדיש, למשק ולנשק, עמ' 110-117.

82 איגרת ממושה נצר, ללא תאריך (כנראה פברואר 1951), א"ט, 7-2/7/12.

83 ש.ם.

84 מפקדת פיקוד הנח"ל - חינוך, תקציר על השרות בשנה השנייה לצה"ל, 9.9.1951, ש.ם.

נצר בכירור שיש לחייב חיילים לעבור להיאחזויות ללא הסכמתם אם לא ימצאו מספיק מתנדבים. עם זאת, עדיפה האפשרות שפיקוד הנח"ל יצליח לגרום לחיילים להתנדב מכיוון שכך יגבר הסיכוי להצלחת המפעל.⁸⁵

בכינוס מפקדים תמכו מפקדי הנח"ל בהכרעה של נצר. גם הם סברו כי ללא חיוב של החיילים להגיע להיאחזויות לא יוכלו למלא את מכסת כוח האדם הדרושה, עקב ביקוש מועט מצד החיילים. דעה מנוגדת, שלפיה יש לראות בהבאת חיילים להיאחזות ללא רצונם מצב של 'לכתחילה' המסייע לתיקונם החברתי, הביע מפקד נחלאים א אמנון בלטינסקי.⁸⁶ מפקד אחד דחה את הניסיונות לשכנע את החיילים לעבור להיאחזויות וטען: 'בשום אופן אין לתאר את הדבר כאילו הם מזכים משהו בהליכתם להיאחזות, או עושים טובה. יש לבצע את הדבר בתוקף פקודה',⁸⁷ ואולם דעתו הייתה חריגה. מרבית המפקדים העדיפו שהחייל יזדהה עם משימת ההיאחזות, ולכן העדיפו למצוא מתנדבים עד כמה שאפשר.⁸⁸ לפי הגישה המורכבת של נצר נעשו בפיקוד הנח"ל מאמצים רבים להביא את החיילים להתנדב לשירות בהיאחזויות, ובכלל זה הפצת האיגרת שלו לכלל חיילי הפיקוד; שכנוע אישי של המפקדים הישירים וביוררים פרטניים במחלקות למציאת החיילים המתאימים; עריכת כינוסים גדודיים שנועדו לתמוך ברעיון ההיאחזויות; לאחר בחירת החיילים בידי שלישות הנח"ל – כינוס שני הגופים היוצאים להיאחזויות הראשונות, ניצול חודשי האימונים האחרונים לסיוור בסביבת ההיאחזות ועריכת ימי עיון שיכינו את החיילים לשירות בה.⁸⁹

בקיץ 1951, עם ראשית ההתארגנות להקמת ההיאחזות השלישית ביטבתה, הגו קציני החינוך של הנח"ל תכנית לפעילות הסברה אינטנסיבית כדי לשכנע את החיילים הבודדים לבחור להצטרף להיאחזות. הפעילות הייתה אמורה להתחיל מהדרגים הגבוהים בנח"ל ולהמשיך בשרשרת הפיקוד עד החיילים. היא כללה כינוסים רבים, סיורים להיאחזויות הקיימות (נחלאים א וגונן), מפגש עם הסגל המיועד של יטבתה ומערכי שיעור לחיילים בהנחיית המפקדים, שיעסקו בנושאים האלה: ידיעת הארץ ומדיניות הפיתוח בנגב ובאילת, ההתיישבות הביטחונית ומשטר ונוהג בהיאחזויות הנח"ל.⁹⁰

85 דברי משה נצר בתוך: סיכום כנס פיקוד חיל הנח"ל, 16.4.1951, שם, 3/1/12-7; מפקדת חיל הנח"ל – חינוך, ראשי פרקים למפקדי המחלקות, מאי 1951, שם.

86 דברי אמנון בלטינסקי בתוך: שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר, מראשית 1952), א"ט, 2/7/12-7.

87 דברי מפקדי הנח"ל בתוך: סיכום כנס פיקוד חיל הנח"ל, 16.4.1951, שם, 3/1/12-7.

88 שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר, מראשית 1952), שם, 2/7/12-7.

89 קצין חינוך נח"ל אל מטה חיל הנח"ל, היאחזויות נח"ל, 26.2.1951, שם.

90 חינוך הנח"ל אל מפקד הנח"ל, הצעה להכנה חינוכית בנח"ל לקראת היאחזות נח"ל, 31.7.1951, שם. אין בידי מקורות שמאששים את התממשות התכנית. מאוחר יותר קבע אליק שומרני שכל מחלקה של חיילים בנח"ל תבקר בהיאחזות בשנת השירות הראשונה. שומרני, מגל וחרב, עמ' 106.

ואולם פעולות ההסברה הצליחו רק הצלחה מוגבלת. יעקב נעים, מפקד גדוד 904 של הנח"ל, העיד שבעת הקראת האיגרת של נצר לחיילים במחלקות החיילים הבודדים פרץ מעין מרד נגד ההליכה להיאחזויות.⁹¹ רבים מהחיילים שהקימו את היאחזויות הראשונות – נחלאים או גונן – הובאו אליהן בכפייה. דני מט, המפקד הראשון של נחלאים א, העיד לימים: 'מאה החיילים, כולם בודדים שהובאו ממשקים שונים לאחר שבועיים של אימונים – צרחו במלוא גרונם, עוד בהיותם על המשאית – לא רוצים להיאחזות'.⁹² גם בעת העלייה לגונן היו החיילים שלא רצו להגיע להיאחזות בבחינת אתגר משמעת. בעדות לאחר זמן־מה מתואר כי בעת הנסיעה לנקודת היאחזות השוממת קפצו כמה חיילים מהמשאית הנוסעת, ולאחר שתפסו אותם המפקדים הובאו היאחזות וידיהם כבולות.⁹³ לעומת זאת, בעת עליית היאחזות השלישית יטבתה היו הרוב המכריע של חייליה, לפי דו"ח של פיקוד הנח"ל, מתנדבים.⁹⁴

ההליכה בין הקצוות, בין דרך הבחירה האישית – 'להביא את החיילים בתום שנתיים של שירות קבע להתיישבות, תוך הכרעה נפשית'⁹⁵ – ובין הכפייה של המשמעת הצבאית והרצון לעמוד במשימה של מילוי התקן היאחזויות משתקפת מתוך ההתלבטות של מפקדי הנח"ל. מתח זה מאפייני בכירור את היותו של הנח"ל גוף שנע בין הוולונטריות הנצרכת לשם התיישבות ובין המשמעת הצבאית הנוקשה.⁹⁶ ודאי שמלבד הממד האידיולי שבבחירת התיישבות מרצון, הניסיון לגרום לחיילים להתנדב נבע גם משיקול מעשי: להבדיל ממשימות צבאיות אחרות, קשה להכריח חייל לעסוק בעבודה חקלאית לאורך זמן, במקום שהפיקוח מצד המפקדים אינו רב ואפשרויות ההשתמטות מעשייה רבות, ואולם הניסיון ליצור את דרך ה'התנדבות מחובה' (כלשון האיגרת של נצר: 'חיל הנח"ל מקווה שתבחר מרצונך בדרך החלוצית ביותר'⁹⁷) בקרב ציבור שחונך לא על ערכי ההגשמה והחקלאות נידון לכישלון, בראשית הדרך לפחות. הכרעתו של נצר להביא את החיילים להיאחזות גם ללא רצונם מבטאת את זניחתה החלקית של האוטופיה ואת ההכרעה בדבר עמידה במשימה הצבאית של יישוב הגבולות.

91 סיפורו של גדוד היאחזויות 904, שם, 7-12/5/7.

92 אלעד, מן המגל אל החרב, עמ' 134.

93 גונן תשי"ג-תשמ"ג, אי"ט, 7-12/22/1. את החוברת כתבו חברי גרעין הצופים שעלו לגונן כשנה לאחר שהקימו אותו החיילים הבודדים, וייתכן כי הסיפור על כבילת ידי החיילים היה מעין צ'יזבוט שנועד להדגיש את יתרונם המוסרי של חברי הגרעין על פני החיילים הבודדים.

94 פיקוד הנח"ל – סקירה, 10.12.1951, א"צ, 42/447/1953.

95 מפקדת הנח"ל, היאחזות חיילי הנח"ל ביישובי ספר, 5.5.1951, א"ט, 7-12/2/7. הדברים שם מתייחסים לסוגיה שונה מעט – החלטתו של החייל להישאר בהיאחזות בתום השנה השנייה, אולם דרך ההתבטאות מייצגת את המגמה לפעול להגעתם של החיילים להיאחזות מרצון.

96 התלבטות דומה הייתה בפיקוד הנח"ל בדבר נוהלי המשמעת הרצויים בפיקוד בכלל ובהיאחזויות בפרט. נושא זה חורג ממסגרת הדיון של מאמר זה, אולם ראו לדוגמה: מפקדת חיל הנח"ל – חינוך, הצעת משטר ונוהג בהיאחזות נח"ל, ללא תאריך (כנראה יוני-יולי 1951), שם.

97 איגרת ממשה נצר, ללא תאריך (כנראה פברואר 1951), שם.

גישת המטכ"ל למטרת ההיאחזויות לעומת גישת פיקוד הנח"ל

כאמור, ההיאחזויות החלו בתור יזמה שצמחה בשיחות ובהתכתבויות אישיות בין שומרני לאשכול וויץ. במארכ 1951, שאז כבר נקבעו עקרונות תכנית ההיאחזויות בשיחות אלה ופעולות ההסברה בפיקוד הנח"ל היו בעיצומן, עלה הנושא לראשונה בפירוט בפורום מטכ"ל.⁹⁸ ראש אג"ם וסגן הרמטכ"ל מרדכי מקלף ועוזרו צבי צור, שהיו במגע עם שומרני, הציגו בישיבה את תכנית ההיאחזויות ונימקו אותה ברצון לאפשר התיישבות עולים נרחבת בסביבות ההיאחזויות.⁹⁹ מקלף הציג להתחיל את המפעל באזור צפון מזרח הנגב, במרחב שבין בית גוברין לים המלח, אשר כמעט לא היו בו נקודות התיישבות, ולאחר הקמת ההיאחזויות יוכלו להתחיל לפתח במרחב גם יישובי עולים.¹⁰⁰ בד בבד עם דיון במטכ"ל בישר מקלף גם לחברי ממשלת ישראל על הכוונה להקים בשנת 1951 ארבע היאחזויות נח"ל שהחיליים ישרתו בהן תשעה חודשים, כדי שבתום תקופה זו יישארו כמה מהחיליים בהיאחזות.¹⁰¹ בדיונים בשני הגופים לא נמצאו מתנגדים עקרונית לתכנית. באמצע חודש מארכ, שבועיים ימים לאחר הדיון במטכ"ל, הוציא מקלף פקודה כללית להתיישבות חיליים נח"ל בודדים. בכותרת הפקודה נוסחה מטרת ההיאחזויות:

צרכים ביטחוניים והתיישבותיים כאחד מחייבים להגביר את ההתיישבות החלוצית ולפתח דרכים להזרמת מתנדבים בודדים להתיישבות בנקודות ספר חיוניות; התיישבות זאת תפתח להתיישבות עולים שטחים נרחבים שעד כה היו סגורים בפניה.¹⁰²

כחודשיים ימים מאוחר יותר הוציא פיקוד הנח"ל בראשות נצר מסמך הצעה לקביעת מתווה ההיאחזות של חיליים נח"ל ביישובי ספר. ההצעה תאמה במרבית סעיפיה את הפקודה של מקלף, אך מטרת מפעל ההיאחזויות הוצגה אחרת: בפקודה של מקלף צוין שמטרת ההיאחזויות להעלות נקודות יישוב בנקודות ספר בעייתיות ולאפשר התיישבות עולים, ואילו פיקוד הנח"ל הדגיש שהמטרה היא 'הבאת החיליים בתום תקופת שירותם בצה"ל להתיישבות קבע לפי בחירתם החופשית',¹⁰³ כלומר המטכ"ל ראה בהיאחזויות הנח"ל פתרון לאזורי ספר מבודדים, ואילו הנח"ל ראה בהיאחזויות מכשיר חינוך – היעד

98 בישיבה זו לא השתתף הרמטכ"ל יגאל ידן. בישיבה שנערכה שלושה חודשים אחרי כן, ערב עליית ההיאחזויות הראשונות, התייחס ידן אל המיזם כעובדה מוגמרת ואף באהדה. ראו: פרוטוקול ישיבת מטכ"ל צה"ל, קובץ ישיבות מטכ"ל, 24.6.1951, א"צ.

99 עיקר ישיבת המטה הכללי, 4.3.1951, שם, 5/137/1953.

100 פרוטוקול ישיבת מטכ"ל צה"ל, קובץ ישיבות מטכ"ל, 4.3.1951, שם. באמצע שנות החמישים הוקם באזור זה גוש יישובי חבל לכיש, ובו שלוש היאחזויות נח"ל: לכיש, אמציה ונחושא.

101 דברי מרדכי מקלף, פרוטוקול ישיבת ממשלת ישראל, 29.3.1951, עמ' 20, א"מ.

102 סגן הרמטכ"ל אל חיל הנח"ל, התיישבות חיליים נח"ל בודדים, 18.3.1951, א"צ, 41/447/1953.

103 מפקדת חיל הנח"ל אל מטכ"ל אג"ם, היאחזות חיליים נח"ל ביישובי ספר – הצעה, 5.5.1951, א"ט, 1/3/12-7.

לא היה החזקת הנקודות והשטח, אלא דווקא תהליך החינוך שיתחולל בקרב החיילים ויביא להסבתם לעובדי אדמה מרצונם. ודאי ששתי המטרות השתלבו זו בזו, אך הדגש העיקרי היה שונה לפי כל אחד מהגופים.

ביולי 1951 קבע בפקודה יצחק רבין, ראש מחלקת מבצעים באג"ם, את צביון הסופי של היאחזויות הנח"ל. בהגדרת המשימה שילב רבין בין הפקודה של מקלף, שהודגשה בה חשיבות ההתיישבות בספר, ובין ההדגשה של פיקוד הנח"ל את סגנון המחנך של היאחזויות. הוא קבע: 'משימת היאחזות היא להקים יישוב ספר ולהשריש בו את חיילי הנח"ל במגמה להפכם לתושביו ובוניו הקבועים'.¹⁰⁴ נראה כי היותו של מפעל היאחזויות כזה שצמח 'מלמטה', בקידום אנשי אגף הנוער והנח"ל במשרד הביטחון ופיקוד הנח"ל, נתנה להם מרחב השפעה על עיצוב צביון היאחזויות,¹⁰⁵ ואלה הוגדרו בסופו של דבר בעלות מערך מטרות משולש: בביטחון, בהתיישבות ובחינוך.

המעבר מחיילים בודדים לגרעיני התיישבות והערכת הישגי החיילים הבודדים

שש היאחזויות הראשונות שהוקמו מיולי 1951 עד אפריל 1953 – נחלאים א, גונן, יטבתה, דרדרה, עין גדי ומשלט 86-בחן – הורכבו בעת הקמתן מרוב של חיילים בודדים.¹⁰⁶ מאוגוסט 1953 היו חיילי גרעיני התיישבות של תנועות הנוער, שעד אותה תקופה שירתו רק מעטים מהם בהיאחזויות (למעט בשלבי האזרוח), לרכיב העיקרי של כוח האדם בנקודות.¹⁰⁷ שינוי זה קרה בעקבות שני גורמים:

א. ב־1953 קיצץ צה"ל מאוד בכוח האדם של פיקוד הנח"ל, ורוב הקיצוץ היה בשורות החיילים הבודדים. בסוף 1952 שירתו כ־4,400 חיילים בודדים בפיקוד, ושנה לאחר מכן – רק כ־1,400.¹⁰⁸ הקיצוץ נבע הן משידוד מערכות בצבא, שהתרחש עם ראשית

104 אג"מ מבצעים אל מפקדת הנח"ל, נח"ל – היאחזויות ספר, 23.7.1951, א"צ, 42/447/1953.
105 אפשר אולי גם לקשור את הפקודה שהוציא רבין, ובה התייחסות למרכיבי החינוך, לביוגרפיה שלו. רבין נחשף בתפקידו כראש מחלקת המבצעים, ובכללו סיוע להקמת יישובים, טיפול במעברות והצבת חיילים להדרכה במושבי העולים, למורכבותה של התיישבות העולים, והבין ודאי את האתגר בחינוך עולים חדשים להיות חלוצים ואת חשיבותו. ראו: יצחק רבין, פנקס שרות, ספריית מעריב, תל אביב 1979, עמ' 88-89; ימימה רוזנטל, יצחק רבין – ראש ממשלת ישראל: 1974-1977, 1992-1995: מבחר תעודות מפרקי חייו, גנון המדינה, ירושלים 2005, עמ' 81-84.
106 רשימת היאחזויות מפורטת בתוך: רשימת היאחזויות הנח"ל, אוקטובר 1978, א"צ, 262/1687/1985.
107 בהיאחזות שגב, שעלתה באוגוסט 1953, היה לראשונה רוב לחיילי הגרעינים. דואר, לנו המגל הוא חרב, עמ' 222. היאחזות קציעות, שקמה ימים מספר מאוחר יותר, הייתה על טהרת חיילי הגרעינים. שם, עמ' 207. גם בתקופות מאוחרות יותר השתתפו חיילים בודדים בהקמת היאחזויות, אם כי לא היו בהן רוב.
108 אלרון, לקראת הסייבוב השני, עמ' 100, 397-398.

- כהונתו של מקלף כרמטכ"ל כדי לחסוך בכוח אדם, הן מירידה בשנתוני הגיוס של החיילים הבודדים עקב דלדול עליית ההמונים.¹⁰⁹
- ב. נטען בצבא כי יש אבסורד בכך שחיילי הגרעינים, הנחשבים חומר אנושי איכותי ביותר, הופנו להשלמת יישובי הספר, משימה בדרגת קושי ביטחוניית ומשקית נמוכה, ואילו להיאחזויות המסוכנות יותר נשלחו החיילים הבודדים. כן נמתחה ביקורת על סגנון השירות של חיילי הגרעינים בשל"ת ביישובי הספר.¹¹⁰ התנועות הקיבוציות ניסו להיאבק בהחלטה זו מכיוון שהיא פגעה בהעברת החיילים להשלמת קיבוצים קטנים, ואולם באותה עת היה מפעל היאחזויות הנח"ל לעובדה מוגמרת ולסמל להתיישבות הביטחונית, והמאבק נכשל.¹¹¹
- המעבר מחיילים בודדים לחברי גרעינים נבע לא מכישלון השילוב של החיילים הבודדים: שום היאחזות לא התמוטטה מבחינה חברתית, ובשום מקום לא נרשם מרד נרחב נגד ביצוע הפקודות ונגד עבודות החקלאות, אף שהיו זרות לאורח חייהם של החיילים, כמו המרידות שנעשו במחלקות הנח"ל במשקים שסקרתי למעלה.¹¹² חמש מתוך שש היאחזויות הראשונות התקדמו לשלב האזרחות. השישית - דרדרה - פורקה בגלל שיקולים ביטחוניים, ולא עקב כישלונה של פלוגת ההיאחזות.¹¹³
- יתרה מכך, ביטבתה ובעין גדי ניסו חיילים בודדים לגבש גרעין התיישבותי שיאזרח את הנקודה.¹¹⁴ אמנם בסופו של דבר לא יצאו ניסיונות אלה מן הכוח אל הפועל, ואת כלל היאחזויות אזרחו חיילי גרעיני התיישבות, אך הם מעידים על התקדמות מרשימה בחינוך.¹¹⁵ נוסף על כך, התבטאויות שונות של ראשי הנח"ל מעידות שהיה נוח להתנהל עם החיילים הבודדים שהוכנסו לתוך סד המשמעת הצבאית יותר מאשר עם חיילי הגרעינים. חיילי הגרעינים אולי הגיעו עם מוטיבציה גבוהה יותר, אך היה מורכב יותר לנהל אותם,
- 109 הקמת היאחזויות בידי גרעינים (ראשי פרקים להסברה), ללא תאריך (כנראה אמצע 1953), אי"ט, 2/7/12-7.
- 110 שם.
- 111 ישיבת המחלקה להתיישבות של המרכז החקלאי, 23.7.1953, ארכיון תנועת העבודה (להלן: אה"ע), 6728-5-235-1V.
- 112 למרות זאת וכצפוי - אכן, נרשמו בעיות משמעת נקודתיות. מנחם וכסלר ששימש מפקד מחלקה בנחלאים א העיד כי חייל אף ירה בעצמו כדי להשתחרר מההיאחזות. ריאיון המחבר עם מנחם וכסלר, 13.1.2020. גם בהיאחזות יטבתה ניסו כמה מהחיילים לעשות קונצים כדי להשתחרר מהמקום, וחייל אחד אף איים על מפקדו בנשק. עלוץ יטבתה, נובמבר 1954; הוועדה לתיאום מפעלים משקיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ביקור בעין רדיאן, 6.5.1953, א"צ, 4/321/1954.
- 113 גיורא יוספטל אל רענן ויץ, 19.1.1954, אצ"מ, S15/9602.
- 114 הוועדה לתיאום מפעלים חקלאיים בפיקוד הנח"ל, דו"ח ביקור בעין רדיאן, 19.6.1953, א"צ, 4/321/1954; פיקוד הנח"ל חינוך אל סגן מפקד הפיקוד, ביקור בהיאחזות עין גדי, 14.12.1953, שם, 5/321/1954.
- 115 גם מפקדה של בחן העיד על תהליך חינוך יסודי שחוו החיילים הבודדים ועל שגם בזמן חופשות הם מרבים לבקר בהיאחזות. דברי מפקד היאחזות ו, כנס מפקדי היאחזויות, 31.12.1953, שם, 7/321/1954.

וההתלבטויות האישיות והקבוצתיות שלהם פגעו בתפקוד ההיאחזויות.¹¹⁶ גם מעדויות מפקדים בנח"ל עולה כי בשעה שהגיע גרעין להחליף את החיילים הבודדים בנחלאים א ובגונן לפני אזורון, ירדו רף המשמעת והכוננות הצבאית.¹¹⁷ ההצלחה היחסית של היאחזויות החיילים הבודדים נובעת ממהלך פיקודי משולב שניהלו מפקדי ההיאחזויות וקציני החינוך של פיקוד הנח"ל. בהיאחזויות הראשונות הונהגה רמה גבוהה של משמעת, ששולבה בדוגמה אישית של מפקדי ההיאחזויות. בנחלאים א הוטלו על חיילים שהפרו את הפקודות עונשים חמורים, כמו זחילה בבוץ שליד האורווה.¹¹⁸ בגונן שילב מפקד ההיאחזות נח טסלר הדרכה חקלאית מעמיקה עם משמעת קפדנית כדי להגביר את המוטיבציה.¹¹⁹ ברוך רם שהחליפו סבר כי יש לאזן את רמת המשמעת הגבוהה עם דוגמה אישית מצד המפקדים הפועלים יום יום עם חייליהם בשדה.¹²⁰ מיכה הילב, מפקדה של עין גדי, השכיל לנצל את ניסיון התעסוקה של מקצת החיילים והשתמש במכונאים, בבנאים ובמסגרים שהיו בקרבם, וכך הגביר את המוטיבציה.¹²¹ מפקדים אחרים, כמו אמנון בלטינסקי מנחלאים א, הבינו כי החיילים נלהבים מביצוע פעולות ביטחוניות יותר מאשר מעבודת השדה ודחפו ליציאת חייליהם למארבים ולפטרולים.¹²² עם הפעולות המשמעתיות פעלו קציני החינוך של הנח"ל במגוון תחומים, בחינוך ובהסברה, כדי להגביר את ההזדהות של החיילים הבודדים עם המשימה ולשלבם בהווי ארץ ישראל העובדת. שיעורי עברית, ידיעת הארץ וידיעת מורשת הנח"ל נערכו באינטנסיביות בכלל ההיאחזויות.¹²³ בנחלאים א נערכו ערבי הווי, ובכללם ישיבה מסביב למדורה ושירי הארץ.¹²⁴ ביחידות הנח"ל (לא רק בהיאחזויות) הוקראו מפעם לפעם קטעי עיתונות שעסקו בהישגי ההיאחזויות; אלה הוצגו כחוד החנית של ההתיישבות, כדי להגביר את הזדהות

116 ראו לדוגמה את דברי בן ציון אילן, שכהן כראש אגף הנוער והנח"ל לאחר שומרונ: 'דענו כי ישנם מקומות התיישבות שונים, שאילו היינו מציבים בהם ברגע זה גרעינים, היה הגרעין מתלבט בשנת עצמאותו הראשונה ומקום זה לא היה הופך ליישוב פורח אלא ליישוב צולע [...] ישנם כמה מקומות בעלי אפשרויות אובייקטיביות משקיות טובות, בהם כדאי יהיה שהניסיונות הראשונים [...] יעשו על ידי גוף שאיננו מתחייב להמשיך המקום שנה אחר'. פרוטוקול ישיבת מרכז איחוד הקבוצות והקיבוצים, 5.4.1952, א"א, 3/1/7-3.

117 בנחלאים א טענו חברי הגרעין כי הכוננות הצבאית 'עלולה לעיתים להפריע לפעילות החברתית וארגון החיים התקין'. מנחם קאופמן אל מפקד הנח"ל, דו"ח ביקור נחל עוז, 12.7.1953, א"צ, 80/1687/1985. גם בנחלאים ב זוהתה תופעה דומה. קצין היאחזויות, דו"ח ביקור בהיאחזות ב, 16.2.1953, א"ט, 1/22/12-7.

118 ריאיון עם מנחם וכסלר, 13.1.2020.

119 מפקד גונן אל מפקד הנח"ל, 2.1.1952. מובא בתוך: דואר, לנו המגל הוא חרב, א, עמ' 87.

120 שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר, מראשית 1952), א"ט, 7/7/12-7.

121 עדות יורם יבור, 15.7.2008, ארכיון עין גדי.

122 שיחת מפקדי היאחזויות, ללא תאריך (לפי ההקשר, מראשית 1952), א"ט, 7/7/12-7.

123 פיקוד הנח"ל - חינוך, תוכניות ונהלי חינוך ביחידות הנח"ל, פברואר 1954, א"צ, 9/321/1954.

124 עדות יפרח מלכוף, יומן המשק - נחלאים מול עזה, חוברת 10, עמ' 5, א"ט, 7/10/6/12-7.

החייליים עם משימותיהם.¹²⁵ טקסי העלייה אל הקרקע היו לכמה חשובה להצגת חשיבות מפעל ההיאחזויות, כלפי חוץ וכלפי פנים. מקום מרכזי תפסו ה'דפים למשתתף' שחולקו לנוכחים בטקסים, ששבו והדגישו את מרכזיות המפעל.¹²⁶ גם כלי התעמולה של הנח"ל – במחנה נח"ל, הלהקה וצוות ההווי של הפיקוד – פעלו כדי להציג את ההיאחזויות כשיא ההתיישבות הביטחונית.¹²⁷ קציני הנח"ל דאגו לשלוח גידולים מהאדמה של ההיאחזויות למנהיגי המדינה בטקסים רבי-רושם.¹²⁸ פעולות אלה נערכו למשמע דבריו של שומרונ, שהבין כי יהיה אפשר למשוך את החיילים הבודדים להיאחזויות אם תיווצר הרגשה של אוונגרד בנוגע לשירות בהן.¹²⁹ לכן הן כוונו כלפי החיילים עצמם וכלפי מעגלים רחבים יותר במדינה, כדי ליצור הרגשה של ייחודיות וחלוציות.

סיכום: ראשיתו של מפעל היאחזויות הנח"ל, כיוונים ומטרות

סדרת תהליכים הביאה לראשית מפעל היאחזויות הנח"ל, ולכן קשה לבדוד גורם או אדם שהביאו בבלעדיות ליצירת המונח 'היאחזות'. עם זאת, אין עוררין על שלאליק שומרוני היה תפקיד מרכזי בהקמת המפעל. לזימת שומרוני הצטרפו בשלב מוקדם ראשי המחלקה להתיישבות, שלולא הבטיחו מימון לא היה מטכ"ל צה"ל מאשר את הקמת המפעל. ודאי שגם לקווי האופי של שומרוני, אשר ידע ליצור שיתופי פעולה והסכמות עם אישים וגורמים שונים ובעלי דעות שונות,¹³⁰ הייתה חשיבות רבה ברתימת הגופים האזרחיים והצבאיים השונים לאתגר. גם לחבר הכנסת שלמה לביא, שקרא להקמת חוות נח"ל, היה תפקיד ביצירת שיתוף הפעולה בין הצבא לגוף האזרחי.

התהליך הראשון שעמד בבסיס מפעל ההיאחזויות היה הקמת הנח"ל, שבא לעבות את התיישבות הספר המדוללת ולהמשיך את מגמת ההתיישבות הביטחונית שראשיתה בתקופת המנדט, אך הפעם בכלים ממלכתיים. ואולם במהרה התברר כי הצעירים שהופנו

125 מפקדת פיקוד הנח"ל – חינוך, לקט עיתונות מס' 11, 30.12.1953, א"צ, 6/321/1954.

126 לדוגמה: פיקוד הנח"ל ואגף הנוער והנח"ל, טקס עליית היאחזות נח"ל ה לעין גדי – דף למשתתף, 26.2.1953, שם, 5/321/1954.

127 בעלונים שיצאו לאור בשנים 1951-1953 הובלטו מאוד דבר הקמת ההיאחזויות והחיים בהן. הובאו גם סיפורים אישיים רבים של חיילים בודדים ששירתו בהיאחזויות. ראו לדוגמה: 'מה אומרים הנחלאים על עצמם', במחנה נח"ל, אב תשי"א. התכנית הרביעית של להקת הנח"ל – 'טעות לעולם חוזרת', שיצאה לאור בשנת 1953 – נכתבה על החיים בהיאחזויות, וכחלק ממנה חובר השיר המפורסם 'הורה היאחזות'. שמואליק טסלר, שירים במדיום: סיפורן של הלהקות הצבאיות, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2007, עמ' 81.

128 משה נצר אל דוד בן-גוריון, 31.5.1953, א"צ, 5/321/1954.

129 כפי שיצרו הפועלים העברים בימי העלייה השנייה. שומרונ, מגל וחרב, עמ' 113-114.

130 ראו לדוגמה את דברי שומרוני לאנשי הקיבוץ המאוחד שהתנגדו להקמת הנח"ל, מובא בתוך: אלעד, מן המגל אל החרב, עמ' 21-24.

לנח"ל, שהגיעו בשלב הראשון מתנועות הנוער החלוציות ומעליית הנוער, לא הצליחו לעמוד במשימה הדחופה של הקמת יישובים חדשים בגלל סדר העדיפויות של התנועות הקיבוציות ובגלל המסגרת הרופפת של השל"ת. בשלב זה לא הצליחו צעירים ללא ניסיון חלוצי שהתגייסו לנח"ל – עולים חדשים או מקומיים – להשתלב במסגרת בעלת הקודים הפנימיים המובחנים. ההתנגדות לשילוב הגיעה מכיוונם של הצעירים, ולעתים אף מצד המשקים הקולטים. מפקדי הנח"ל, שגם רובם הגיעו מההתיישבות העובדת, לא הצליחו לרכך את המעבר בין העולמות.

התהליך הבא, שהיה נועז ופורץ מסגרות הרבה יותר מעצם הקמתו של הנח"ל, היה אישור חוק שירות הביטחון וגיוס ההמונים לפיקוד הנח"ל. למרות חוסר ההתאמה שהתגלה בשלב הראשון החליטה כנסת ישראל להכניס אלפי חיילים אל כור היתוך חינוכי ותרבותי,¹³¹ שהיה אחד הביטויים החריפים והקיצוניים ביותר של הניסיון ליצור אתוס ממלכתי משותף בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. בפרק זמן מצומצם של שנים אחדות, שאז התקיים גיוס ההמונים לנח"ל, נפתח חלון הזדמנויות (או אילוצים) שהשפיע על הקמת מפעל היאחזויות. הוא נוצר כמסגרת המשך לחיילים הבודדים וליווה את צה"ל ואת החברה הישראלית כיוכל שנים. לשני הפנים של תפיסת ההתיישבות הביטחונית – הגנה והתיישבות – נוסף פן חינוכי, וחשיבותו הומחשה יפה בדבריו של שומרוני:

אצלנו גזר 'שר האומה' על צבאנו, בתוקף התנאים המיוחדים המוטלים עלינו בתהליך התהוות עם, לשמש בית יוצר לחלוצי האומה, בית ספר עממי נרחב, בו כל אדם עולה אישית עלייה תרבותית חברתית ומוסרית, ועל הנח"ל לשמש אבן יסוד בבניין זה של צבא ההגנה לישראל.¹³²

שלושת הגופים שיצרו את מפעל היאחזויות הנח"ל ראו את המטרה המרכזית של המפעל באופן שונה והתייחסו בעיקר לאחד משלושת הפנים שהוזכרו. מטכ"ל צה"ל הבין את המשמעות הביטחונית של חסימת הגבול למניעת ההסתננות הגוברת ואת המשמעות הכלכלית של חיסכון בכוח אדם צבאי שישמור על הגבולות. חיילי היאחזויות קיבלו

131 אין בידי נתונים מדויקים על הסך הכולל של החיילים הבודדים שהופנו לנח"ל, אולם אני יכול להעריכו לפי נתונים חלקיים. בפרק זמן של עשרה חודשים בערך, מקיץ 1950 עד מאי 1951, הוכשרו בנח"ל 2,300 חיילים בודדים (משה נצר אל הרמטכ"ל, הנח"ל בסוף 1951, 15.7.1951, א"צ, 41/447/1953). בסוף 1952 היו בנח"ל 4,400 חיילים בודדים, ושנה מאוחר יותר – 1,400 (אלרון, לקראת הסיבוב השני, עמ' 397-398). בהתחשב בכך שמרבית החיילים הבודדים שירתו שנה אחת בלבד ובכל שנה פחת מספרם, אני מעריך שבשנים 1950-1955 התגייסו לנח"ל 7,000-10,000 חיילים בודדים, מספר עצום לכל הדעות. בשנת 1958 כבר לא היו חיילים בודדים בנח"ל (אג"ם, נספח לעיקרי דברים שהושמעו בדיון על איחוד פיקוד הנח"ל ופיקוד הגדנ"ע, 11.1958, א"צ, 35/798/1960). מתוך אלה, שירתו בהיאחזויות בסוף 1953 יותר מ-400 חיילים בודדים (משרד הביטחון – מחלקת תקציבים אל מנכ"ל המשרד, 10.1.1954, אצ"מ, S15/9602) ומאות אחרים שירתו בהן עד אז.

132 שומרוני, מגל וחרב, עמ' 58-59. ההדגשה במקור.

מימון ניכר מהמחלקה להתיישבות. אנשי המחלקה להתיישבות נרתמו לסייע להיאחזויות כדי לאפשר את המשך מפעלם המונומנטלי של התיישבות העולים בספר. תקוותם הייתה שהיאחזויות ישמשו כליא ברק, ובעזרתן תהיה המציאות הביטחונית בגבולות נוחה מעט יותר. ראשי הנח"ל תמכו כמובן בשתי המטרות האלה, אך ראו את עיקר החשיבות בחינוכם של החיילים הבודדים לחקלאות ולחלוציות.¹³³ כל המטרות היו מקובלות על הגופים השונים, ואולם ריבוי יצר מתחים וסתירות, ובעקבותיהם התגלעו לימים עימותים וויכוחים בקשר למיקום היאחזויות השונות ולהתנהלותן.¹³⁴

שני החידושים המהותיים ביותר של מפעל היאחזויות הנח"ל היו תלויים זה בזה. החידוש הראשון נגע למסגרת שנשלטה בפועל בידי הצבא והמחלקה להתיישבות, ולא הושפעה מהתנועות הקיבוציות. החידוש השני נגע לאישו הנקודות בחיילים בודדים, מהלך נועז זה אפשר להוציא מן הכוח אל הפועל את רעיון היאחזויות, בשל התנגדות התנועות הקיבוציות להפניית חיילי הגרעינים ליישובים החדשים בספר. יתרונם של הכלים הממלכתיים-צבאיים על הרוח הוולונטרית התבטא בעת הדיון על הפניית החיילים בכפייה להיאחזויות. בכל תולדותיה של ההתיישבות הביטחונית לא הופנו מתיישבים לנקודות בעל כורחם, אך כעת יכול צה"ל לפתור את מצוקת כוח האדם באמצעות שימוש בכלי המשמעת הצבאיים.

אמנם החיילים הבודדים היו רוב רק בשש היאחזויות הראשונות, אך קשה להעריך אם מפעל היאחזויות הנח"ל היה יוצא מן הכוח לפועל ללא השתתפותם.¹³⁵ הקמת היאחזויות

133 ייתכן כי מטרה אחרת הנחתה את פיקוד הנח"ל ואת אגף הנוער והנח"ל: המאבק על הגדלת כוח האדם בפיקוד. באותה העת ניסה שומרני לוודא יישום מלא של חוק שירות הביטחון ולהבטיח גיוס נרחב עוד יותר לנח"ל ולשלש את גודל הפיקוד כך שיהיו בו כ-14,000-15,000 חיילים (אליק שומרני, הנח"ל בסוף שנת 1951, 3.12.1951, אי"ט, 7-12/31). ההצעה של שומרני נידונה באכ"א (מטכ"ל/אכ"א, הרחבת חיל הנח"ל, 21.6.1951, א"צ, 11/447/1953). אפשר להניח כי דחיפת מפעל היאחזויות שימשה היצדקה מסוימת להגדלת מצבת כוח האדם של הנח"ל ותגובה לביקורות שנמתחו על מיעוט היישובים שהקים הנח"ל עד קיץ 1951.

134 כך לדוגמה הדיונים על מיקומן של היאחזויות הובילו לעתים לדרישות מנוגדות – בין רצון הצבא להקים היאחזויות במקום מיטיבי מבחינה ביטחונית ובין דרישות המחלקה להתיישבות להקים את הנקודות במקום שיאפשר התפתחות של ענפי משק. ויכוח ארוך התגלע למשל בהחלטה על מיקומה של יטבתה; ובדיון הכריע בן-גוריון. ראו: משה צדוק אל סגן הרמטכ"ל והרמטכ"ל, קביעת היישוב בעין רדיאן, 19.12.1951, א"צ, 1/321/1954. גם בנושא הכלכלי התנהלו ויכוחים רבים בשאלת חלוקת המימון של המפעל בין הצבא למחלקה להתיישבות. ויכוחים אלו הביאו בסופו של דבר לאיום על עתידו של המפעל עם תחילת כהונתו של משה דיין כרמטכ"ל. ראו: משרד הביטחון – מחלקת תקציבים אל מנכ"ל המשרד, 10.1.1954, אצ"מ, S15/9602.

135 מעניין להקביל בין שילוב החיילים הבודדים במפעל היאחזויות הנח"ל להפניית עולי העלייה הגדולה ליישובים חדשים בספר; שני שלישים מהיישובים שהוקמו בשנים 1948-1951 נוסדו בידי עולים חדשים (פקאר, 'חלוצים נשכחים', עמ' 119; הכהן, 'עולים בסערה', עמ' 123-126). בשני התהליכים שלחו מוסדות המדינה לספר מתיישבים בעל כורחם.

הראשונות בידי החיילים הבודדים והעובדה כי כלל הנקודות שרדו ולא התפרקו למרות האתגרים הרבים – בביטחון, במשק ובחינוך – אפשרו את המשכיותו ואת התעצמותו של מפעל היאחזויות הנח"ל בשנים שאחרי כן, אף שלא התממשו התקוות אשר העלה שומרני בדבר התיישבות קבע של חיילים בודדים בהיאחזויות. הישגים אלה נזקפים לא מעט לזכות יכולת הפיקוד והחינוך של מפקדי הנח"ל. כך היה מפעל היאחזויות הנח"ל סמל להצלחה של חלוציות מדינתית וממלכתית, להבדיל ממיזמים אחרים שלא הייתה להם המשכיות.¹³⁶ בקיץ 1953, שאז כבר היה מפעל ההיאחזויות לעובדה מוגמרת ונוצרה לו תהודה מרשימה בציבור, היה קשה לנציגי התנועות הקיבוציות להימנע מלשלוח את גרעיני התנועות להיאחזויות, למרות הפגיעה בהשלמות לקיבוצים.¹³⁷ כך נוצרה ההמשכיות שאפשרה את קיומו של מפעל היאחזויות כיובל שנים.

136 ראו דוגמה לניסיון כזה: צבי צמרת, 'חלוציות מגויסת: עלייתו ונפילתו של השירות החלוצי לישראל', *קתדרה*, 67 (1993), עמ' 137-164.

137 פרוטוקול ישיבת המחלקה להתיישבות של המרכז החקלאי, 23.7.1953, אה"ע, IV-235-5-6728.

